मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास
नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

यु ग वा णी

वर्ष ९ मार्च १९५५ अंक १२ वा

माझी विषण्णता—

पु. य. देशपांडे

माझी जीवनरेषा आता चौपन वर्षें लांबीची झाल्लेली आहे. युक्लीडच्या भूमितिशास्त्रानुसार रेषा म्हणजे रुंदी नसलेली केवळ लांबी. माझ्या जीवनरेषेला इंच, फूट, यार्ड, मैल, असें लांबी मोजण्याचें स्थूल परिमाण लावतां येत नाही. माझ्या जीवनरेषेची लांबी केवळ कालपरिमाणात्मक आहे. म्हणून ती रेषा आता चौपन वर्षें लांबीची झाली आहे, असें व्यावहारिक कालगणनेनुसार म्हणतां येतें.

वर्ष म्हणजे पृथ्वीच्या सूर्याभोवतीच्या एका पूर्ण प्रदक्षिणेचा काल. मी जन्माला आल्यापासून आतापावेतों पृथ्वीच्या सूर्याभोवतीं चौपन प्रदक्षिणा झाल्या आहेत. पृथ्वीच्या सूर्याभोवतींच्या या परिभ्रमणाचा माझ्या जीवनाशीं असलेला निदान एक संबंध स्पष्ट आहे. तो सर्व मानवांच्या अनुभवाला येतो. तो म्हणजे माझ्या शरीरावर झालेला या भ्रमणांचा परिणाम. माझें शरीर आता थकत चाललें आहे. तें आता यापुढे अधिकाधिक थकत जाणार, हें निश्चित आहे. आणि तें आता यापुढे, लवकर अथवा उशिरा येणाऱ्या कोणत्या तरी क्षणाला निष्प्राण होणार हेंहि निश्चित आहे.

माझ्या जीवनाचा व कालाचा हा शरीरात्मक संबंध अगदी स्पष्ट आहे. तो सर्वांच्या अनुभवास येणारा, सर्वांना पटणारा असाच आहे.

चौपन वर्षें लांबीच्या माझ्या या जीवन-काल-रेषेवर माझ्या अनुभवांचे असंख्य बिंदु पसरलेले आहेत. रेषेची व्याख्या जशी, 'रुंदी नसलेली लांबी', अशी करण्यांत आलेली आहे, तशीच बिंदूची व्याख्या 'अस्तित्व असलेली परंतु परिमाण नसलेली वस्तु', अशी करण्यांत आलेली आहे. अशी वस्तु सृष्टींत प्रत्यक्षपणें दृष्टीस पडत नाही. अशी वस्तु अस्तित्वांत असणें अथवा येणें शक्य नाही, असें व्यावहारिक दृष्ट्या म्हणतां येण्यासारखें आहे. रेषेच्या व्याख्ये-बाबतहि असेंच म्हणतां येईल.

परंतु भूमितिशास्त्रांतील ह्या व्याख्या पार्थिवाला केवळ कल्पनेनेच लागू कराव्या लागत असल्या तरी अ-पार्थिव असें जें आपलें चैतन्यमय जीवन आणि आपल्या जीवनांतील अनुभव, त्यांना मात्र ह्या व्याख्या अधिक सार्थतेने लावतां येण्यासारख्या आहेत.

चौपन वर्षांची लांबी असलेली माझी जीवनरेषा माझ्या आकलनांत येऊं शकते. इतरांनाहि तिचा अर्थ-बोध होऊं शकतो. ही रेषा दिसत नसली तरी मनाच्या साहाय्याने अंतःकरणाला तिचा बोध होऊं शकतो.

चौपन वर्षांच्या कालावधीची परिमित लांबी असलेल्या या माझ्या जीवनरेषेवर माझ्या अनुभवांचे

असंख्य बिंदु पसरलेले आहेत, हें वर्णनहि मला सार्थ वाटतें. प्रतिक्षणीं येणाऱ्या एकेका अनुभवाला स्वतंत्र आहे, तें मला जाणवतें. पण त्याला परिमाण मात्र कोणतेंच लावतां येत नाही. म्हणून हे अनुभव बिंदूसारखे आहेत, असें सार्थतेने म्हणतां येतें.

जन्माला येणें, क्षणाक्षणाला विविध अनुभव घेणें, क्षणाक्षणाने, वर्षावर्षाने जीवनरेषेची लांबी वाढणें, आणि सरतेशेवटीं मृत्यूमुळे जीवन संपुष्टांत येणें, हें विधिलिखितच आहे. तें जन्माला आलेल्या कोणत्याहि जीवाला टाळतां आलेलें नाही.

× × ×

पण माझ्या अनुभवांकडे मी जेव्हां निरखून पाहूं लागतों तेव्हा मला असें आढळून येतें की, कांही अनुभव अशा स्वरूपाचे असतात की जे बिंदुरूप असतांहि जीवनरेषेचा सरळ व सपाट मार्ग सोडून, त्या रेषेला काटकोन करून वर जाऊं पाहतात. मृत्यूची ओढ असलेली दिशा आंतरिक चैतन्याच्या सामर्थ्याने जरा बाजूला सारून, हे अनुभव-बिंदु जीवनाला, कांही काळ का होईना, वर नेतात, उन्नत करतात, अमरत्वाचें क्षणकाल दर्शन घडवितात.

'मृत्योर्मा अमृतं गमय'—अशी उपनिषद्-वाणी आहे. या वाणीचा अर्थ सामान्यतः अगम्यच वाटतो. पण मृत्यु आणि अमरत्व, अथवा अमृतत्व, या दोन शब्दांचे अर्थ स्पष्ट झाल्याशिवाय मानवी जीवनाचा अर्थ लावणें दुरापास्त आहे, असें मला वाटूं लागलें आहे.

अमरत्व म्हणजे देहाचें अमरत्व खासच नव्हे. उपनिषत्कारांनाहि अमरत्वाचा हा अर्थ मुळीच अभिप्रेत नसावा. कारण उपनिषत्कार आणि त्यांचीच भाषा वापरणारे अनेक द्रष्टे व विचारवंत कालवश झालेले आहेत. पण त्यांना जीवनांत, जीवनांतील अनुभवांत कांही तरी कालातीत असें भासलें, दिसलें व त्याने त्यांचें जीवन उजळलें गेलें, असें त्यांच्या अनेक विस्मयजनक वाक्यांवरून दिसून येतें. हीं वाक्यें विस्मयजनक वाटलीं तरी अर्थशून्य वाटत नाहीत. [illegible] तरी उलट, लहानपणापासून, कदाचित संस्कारांच्या प्रभावामुळे, उपनिषदांतील व तत्सम तत्त्ववेत्त्यांच्या वाणींतील, व्यावहारिक बुद्धीला गूढ व अगम्य वाटणाऱ्या अनेक वाक्यांचें विलक्षण आकर्षण वाटत आलें आहे. मध्यंतरीं अनेक वर्षें हें आकर्षण बरेंच ओसरलें, शिथिल झालें. पण आता पुन्हा त्याचा आवेग मला भासूं लागला आहे. इतका की, माझ्या जीवनाचा अर्थ लावण्याच्या माझ्या सांप्रतच्या प्रयत्नाला त्याच्या आलंबनाशिवाय कसलीहि यथार्थता प्राप्त होणें असंभवनीय आहे, असें माझ्या प्रत्ययास येऊं लागलें आहे.

× × ×

माझें सारें लक्ष आता चौपन वर्षें लांबीच्या या माझ्या जीवनरेषेवर केंद्रित होऊं लागलें आहे. जणुं कांही, लक्ष पुरेसें केंद्रित झाल्यास ही जीवनरेषा बोलकी होऊन, एकाएकीं माझ्या जीवनाचा अर्थ मला सांगूं लागेल !—

एका परिमित प्रमाणाच्या रेषेंत असंख्य, अनंत बिंदु असतात, असें भूमितिशास्त्र सांगतें. रेषा **सान्त** (परिमित लांबीची) पण तीवरील बिंदु मात्र **अनंत** असें रेषा व बिंदु यांचें विचित्र नातें आहे. बिंदु परिमाणशून्य कल्पिला गेल्यामुळे कितीहि परिमित लांबीच्या रेषेंत अनंत बिंदु सहज सामावले जाऊं शकतात.

'सान्त' आणि 'अनन्त' यांच्या नात्यावर रेषा-बिंदूंच्या उदाहरणाने किती तरी प्रकाश पडल्यासारखे मला वाटूं लागलें आहे. सान्ताला कोणतें ना कोणतें तरी परिमाण असतेंच असतें. अनंत मात्र परिमाण-शून्यच असतें. पण परिमाणशून्य अनंत देखील सान्तांत सामावलें जाऊं शकतें.

मानवी शरीर सान्त आहे, बाह्यदृष्टचा व आंतरिकदृष्टचा देखील बाह्यदृष्टचा त्याला परिमित लांबी-रुंदी-उंची आहे ती काटकोरपणें मोजतां येण्या सारखी आहे आणि आंतरिकदृष्टचा त्याच्या दृश्य अस्तित्वाला निश्चित सीमा आहे. कमी-अधिक लांबीच्या निश्चित कालावधीनंतर हें शरीर विनाश पावतें. पण या शरीरांत जीव असेपर्यंत, तें चैतन्यमय असेपर्यंत, परिमाणशून्य असे अनंत अनुभव त्यात

सामावले जाऊं शकतात. पंचज्ञानेंद्रियें आणि मन हें सहावें ज्ञानें... यांच्या साहाय्याने हे अनुभव, शरीरांत जीव असेपर्यं... प्रत्येक क्षणाला येत असतात. कर्णेंद्रियाच्या साहाय्... त्याला अखंड शब्दज्ञान होत असतें. त्वगेंद्रियाच्या साहाय्याने त्याला अखंड स्पर्शज्ञान होत असतें. चक्षुरिंद्रियाच्या साहाय्याने त्याला रूपाचें ज्ञान होत असतें. रसनेंद्रियाच्या साहाय्याने त्याला स्वादाचें ज्ञान होत असतें. घ्राणेंद्रियाच्या साहाय्याने त्याला गंधज्ञान होत असतें. आणि मनसेंद्रियाच्या साहाय्याने त्याला सुख–दुःखाचें अखंड ज्ञान होत असतें.

जन्माला आल्यापासून या सहा ज्ञानेंद्रियांच्या साहाय्याने मला सहा प्रकारचे असंख्य अनुभव आलेले आहेत. प्रत्येक प्रकारांत असंख्य अनुभव आणि अशा अनुभवांचे सहा प्रकार—

अनुभव आणि स्मरण, म्हणजेच ज्ञान, अशी ज्ञानाची व्याख्या नैय्यायिकांनी केलेली आहे. सहा प्रकारचे असंख्य अनुभव हें माझें विशाल ज्ञानभांडार आहे. आणि तरीहि मला कांही कळत नाही, असें मला वाटतें. या असंख्य, अगणित अनुभवांची सार्थ संगति कशी लावावी, ती यथार्थ आहे हें कसें ठरवावें, तें मला कळत नाही. अनुभवांची असंख्यता व विविधता मजपाशीं असतांनादेखील व माझें ज्ञानभांडार एवढें अमाप असतांनादेखील, मला कशाचा तरी अभाव जाणवतो. अमाप ज्ञानभांडाराचा धनी म्हणून अभिमानानें ऊर भरून येण्याऐवजी केवळ एका अभावाच्या तीव्र जाणिवेमुळे माझें अंतःकरण विषण्णतेने भारावलें जातें.

या चौपन वर्षांच्या कालावधींत मला असंख्य अनुभव आले आणि स्मृतिरूप झाले. हे अनुभव येण्याचें कार्य मी घडविलें नाही. आणि ते स्मृतिपटलावर कोरण्याचें कार्यहि मी केलेलें नाही. हें सर्व झालें, घडलें. त्यांत माझ्या कर्तृत्वाचा भाग असलेला मला दिसत नाही. कदाचित् माझ्या कर्तृत्वाचा हा अभावच मला जाणवूं लागला असावा, बोचूं लागला असावा, बेचैन करूं लागला असावा नव्हे, कर्तृत्वाचा अभाव हा माझ्या विषण्णतेचें कारण नसून, मुळांत हा अभाव असतांना अनेक गोष्टींचें कर्तृत्व मी माझ्याकडे घेतलें, 'त्यांचा कर्ता 'मी' असें अहंकाराने मानलें; आणि आता हा अहंकार अर्थशून्य ठरला म्हणून मी हताश व हतबुद्ध झालों. हेंच माझ्या सांप्रतच्या जीवनव्यापी विषण्णतेचें कारण असावें.

× × ×

परिमित लांबीच्या कालरेषेने सीमित, असंख्य अनुभवांनी परिपूर्ण आणि या दोन्ही गोष्टी घडविणारी शक्ति तिसरीच कोणीतरी—अज्ञात, अगम्य—असें माझ्या जीवनाचें यथार्थ रूप आहे.

जीवनांत आपल्याला असंख्य अनुभव सतत येत असतात आणि अनुभव म्हणजेच ज्ञान असें कल्पून आपण अनुभवी व म्हणून ज्ञानवान् झालों असें मानतों. पण सरतेशेवटीं, अशी एक जाणीव अंतःकरणांत उदय पावते की, जिच्या भेदक प्रभावापुढे आपण पूर्ण अजाण व अज्ञानी आहोंत, असा एक विदारक अनुभव आपल्याला येतो. आणि तो आपल्याला हैराण करतो. निदान माझी आताची अवस्था तरी ही अशी आहे. आणि म्हणूनच माझ्या जीवनाचा अर्थ लावण्याचा हा जीवघेऊ उद्योग मी आता आरंभिला आहे.

या उद्योगाला तरी कांही अर्थ आहे कां? तो मी काय म्हणून करावा? कांही जरूर?—जरूर कांहीच नाही निदान बाहेरची जरूर तर मुळीच नाही. असेलच तर ती केवळ आंतली जरूर आहे. केवळ माझी जरूर आहे. जें आजवर कळलें नाही तें कळून घेण्याची जरूर मला भासूं लागली आहे. कां?—तें मला सांगतां येणार नाही. पण ही जरूर भासूं लागली आहे, ती मला बेचैन करूं लागली आहे, हें सत्य आहे. यांतून आता सुटका नाही, असेंहि मला जाणवूं लागलें आहे मृत्यु आला आणि त्यानंतरहि मी कोणत्या ना कोणत्या रूपाने अस्तित्वांत असलों तरी देखील माझी यांतून सुटका होणें दुरापास्त आहे असेंहि मला जाणवूं लागलें आहे. हा 'त्रस्त संमध' आता कायमचा माझ्या बोकांडीं बसला आहे. त्याच्याशीं सामना करून त्याला हतप्रभ करणें, अथवा कायमचें, बेचैन होऊन अंतराळांत भिरंगत राहणें, यापरता

दुसरा पर्याय आता माझ्या समोर उरला नाही.

× × ×

पुन्हा माझें लक्ष या चौपन वर्षे लांबीच्या जीवनरेषेवर केंद्रित होऊं लागलें आहे. सोयीसाठी मी ही रेषा एका कागदावर काढली आहे. तिचें रूप असें आहे.

←|.......................................|→
|१, २, ३, – – – – – – – – वर्षे|५४

या रेषेचा एक विशेष असा आहे की, त्यांत विशिष्ट लांबी, रुंदी, उंची असलेल्या माझ्या शरीराला यत्किंचितहि स्थान दिलेलें नाही. माझें शरीर त्रिपरिमाणी आहे. हें त्रिपरिमाणरूप माझें शरीर बाजूला सारून केवळ चौपन वर्षे लांबीची, चौपन वर्षांच्या कालावधीची एक चवथी बाजू माझ्या सजीव देहाला आहे, असें मी कल्पिलें आहे. ही चवथी बाज पंचज्ञानेंद्रियांना जाणवत नाही. पण मनाने तिचें आकलन केलें जाऊं शकतें. कारण मला परिमित कालावधीचें आयुर्मान आहे, ही गोष्ट मी नाकारूं शकत नाही.

मी जसजसा या रेषेकडे एकाग्र चित्ताने पाहूं लागतों, तसतसे निरनिराळे विचारतरंग माझ्या काळोखी अंतराळांतून वर येऊं लागतात.

ही समग्र सृष्टि म्हणजे एक चतुर्परिमाणात्मक साकल्य आहे. (four dimensional continumn), असें आधुनिक आइन्स्टिनप्रणीत सापेक्षता विज्ञान सांगतें. लांबी, रुंदी, उंची व काल हीं तीं चार परिमाणें होत. जीवन, मानवी जीवनदेखील, या साकल्याचाच एक भाग आहे, असेंहि कांही वैज्ञानिक मानतात. असें मानलें तर काल आणि जीवन हे समानार्थी शब्द आहेत, असें मानावें लागेल. पण कोणत्याहि विचारी माणसाला हें विधान पटूं शकणार नाही. विश्व आणि विश्वाकडे पाहणारा, दृश्य आणि द्रष्टा, विषय आणि विषयी, हे समानार्थी शब्द मानले तर विचारच असंभवनीय होऊन जाईल. विचाराच्या, विचारप्रक्रियेच्या सोयीसाठी तरी विश्व आणि विश्वाचा विचार करणारा 'मी', ह्या दोन स्वतंत्र वस्तु आहेत, असें मानावेंच लागतें.

म्हणूनच, ज्ञान, दोन प्रकारचें असतें. एक 'अहंकारक ज्ञान' आणि दुसरें 'इदंकारक ज्ञान', असें वेदांती म्हणतात. या दोन प्रकारच्या ज्ञानाला 'अस्मत्-प्रत्यय' व 'युष्मत् प्रत्यय,' अशींहि नांवें शांकरभाष्यांत देण्यांत आलीं आहेत. हें द्वंद्व अथवा द्वैत, हेंच सर्व विचारप्रक्रियेचें व ज्ञानसाधनेचें उगमस्थान आहे.

म्हणून, विश्व, युष्मत्प्रत्ययरूपी विश्व, हें जर चतुर्परिमाणात्मक साकल्य मानले तर अस्मत्प्रत्ययरूप 'मी' हा या साकल्यांत वावरत असला तरी तो या साकल्याहून भिन्न आहे, वेगळा आहे असें मानावेंच लागतें. कारण प्रत्येकाचा अनुभवच त्या प्रकारचा आहे. 'अस्मत् प्रत्ययरूपी मी' हें एक स्वयंपूर्ण साकल्य आहे, आणि 'युष्मत्त प्रत्ययरूपी विश्व' हेंहि एक निराळे स्वयंपूर्ण साकल्य आहे, असें आपल्याला मानावें लागतें. या दोन भिन्न साकल्यांचा परस्परसंबंध कशा प्रकारचा आहे, हा संशोधनाचा विषय आहे. या संशोधनांतूनच अनेक प्रकारचीं तत्त्वज्ञानें व दर्शनें उदयास आलीं आहेत.

× × ×

चतुर्परिमाणात्मक बाह्य विश्व, हा माझ्या संशोधनाचा विषय नाही. तो आधुनिक वैज्ञानिकांच्या संशोधनाचा विषय आहे. त्याचप्रमाणे या बाह्य साकल्यांतील एक वस्तु, असें जें हें माझें शरीर, तोहि माझ्या संशोधनाचा विषय नाही. परिमित कालावधीने व्याप्त असें माझें समग्र गतजीवन, या गतजीवनांतील अनुभव, हाच माझ्या संशोधनाचा विषय आहे.

हें संशोधन माझ्याशिवाय दुसरा कोणी करूं शकत नाही. मला माझ्याच डोळ्यांनीं पाहावें लागतें, दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी मीं पाहूं शकत नाही. नाही. मला आलेले अनुभव हे सर्वस्वी माझेच आहेत; त्यांचें संपूर्ण आकलन दुसऱ्या कुणासहि करतां येण्यासारखें नाही. माझ्या अनुभवांचा अर्थ काय, माझ्या जीवनाचा अर्थ काय याचा शोध मलाच घेतला पाहिजे. दुसऱ्यांचे हे अशा प्रकारचे प्रयत्न माझ्या संशोधनाला साहाय्यीभूत होण्याचा संभव मला मान्य आहे. पण ते साहाय्यीभूत होण्यासारखे आहेत किंवा नाहीत, असल्यास किंव

(पुढील मजकूर पान ८ वर)

ाग ाचें

" विकारविलसित "

सौ. कुसुमावती देशपांडे

मराठी साहित्याच्या जगांत १८७४ मध्ये निबंधमालेच्या संस्थापनेने एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. त्यानंतर १०-१५ वर्षे मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारांनी भर पडत राहिली, नवनवे प्रयोग होत राहिले. संस्कृत वाङ्मयाचा वारसा व इंग्रजी वाङ्मयाचा नवीन सापडलेला ठेवा या दोन्हींचा मराठी लेखकांनी मुक्त हस्ताने उपयोग केला व अनेक प्रकारांनी मराठीच्या संपदेंत भर टाकली. या काळांत शेक्सपीअरच्या नाटकांनी मराठी लेखकांचें लक्ष बरेंच वेधून घेतलें. एवढेंच नव्हे, शेक्सपीअरच्या नाटच-तंत्राचा मराठी नाटचसृष्टीवरं बराच परिणाम झाला. त्याची स्वभावचित्रणाची पद्धत, मानवी समस्याविषयीची त्याची दृष्टि, ऐतिहासिक घटनांना नाटचपूर्ण आकार देण्याची हातोटी इत्यादि अनेक गोष्टींनी मराठी नाटचसृष्टि प्रभावित झाली व हें सर्व मुख्यतया शेक्सपीअरच्या नाटकांच्या मराठी भाषांतरांच्या लोकप्रियतेमुळे झालें. १८८०-८५ च्या दरम्यान अशीं बरींच भाषांतरे झाली. १८८१-८२ मध्ये विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांचें "मोहविलसित" (Winter's Tale चें भाषांतर) प्रसिद्ध झालें. १८८३ मध्ये आगरकरांचें 'विकारविलासित' व कानिटकरांचें 'वीरसेन' हीं हॅम्लेटचीं दोन भाषांतरें प्रसिद्ध झालीं. १९१३-१४ पर्यंत शेक्सपीअरच्या भाषांतरांचा हा प्रवाह जोरांत चालू राहिला. या भाषांतरित नाटकांपैकी आगरकरांचें 'विकारविलासित' हें एक प्रमुख नाटक. आर्थिक निकडीमुळे आगरकरांनी तें हातीं घेतलें, हें खरें असलें तरी असें कांही कार्य करण्याचें त्यांच्या मनांत बऱ्याच दिवसांपासून घोळत होतें, हें त्यांनीच आपल्या प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. मराठी वाङ्मयाच्या व मराठी समाजाच्या उद्धारासाठी त्या काळच्या कृतिशील विचारवंतांनी जीं प्रचंड कामें उभीं केलीं त्यांच्या आठवणींनी आजहि आपण चकित होतों. शेक्सपीअरच्या नाटकांच्या भाषांतराचें कार्य हें त्यांपैकीच एक होय. आज मराठी भाषेची कुवत कितीतरी वाढली आहे. शेक्सपीअरविषयीचा आजचा आपला समजहि त्या मानाने वाढला आहे असें म्हणतां यावयास हवें. तरीपण हें कार्य आजहि सोपें वाटण्याजोगें नाही; फारसें केलेंहि जात नाही. आगरकर व त्यांचे समकालीन यांनी हें काय सहज हातीं घेतलें व ऐतिहासिक दृष्टीने पाहतां त्यांत बऱ्यापैकी यशहि मिळवलें. मराठी नाटचसृष्टीमध्ये हा चैतन्याचा झरा त्यांनी आणून सोडला, याविषयी त्यांच्या वारसदारांनी त्यांचें ऋणीच राहावयाला हवें.

या दृष्टीने आगरकरांचें हॅम्लेटचें भाषांतर मोलाचें तर खरेंच. परंतु आजहि हॅम्लेटची ओळख केवळ मराठी वाचकांना करून द्यावयाची असल्यास आम्हांला आगरकरांनी वा त्यांच्या समकालीनांनी केलेल्या भाषांतरावर अवलंबून राहावें लागावें, हें आम्हांला मात्र फारसें भूषणावह नाही. हीं भाषांतरें इतकीं समाधानकारक खासच नाहीत. शेक्सपीअरच्या लेखनांतील सूचकता, काव्यात्मता, गंभीर तत्त्वदृष्टि इत्यादींच्या पातळीवर त्याचे हे भाषांतरकर्ते पोचूं शकले नाहीत, याची साक्ष जागोजाग पटते. शेक्सपीअरची शैली अवश्य तेथे नाजूक, लयबद्ध, स्वप्नाळु होते; अवश्य तेथे कट्यारीसारखी तीक्ष्ण होते; अनेक ठिकाणीं सागराच्या गर्जितासारखी उदास, गंभीर होते आमच्या भाषांतरकारांपैकी कोणालाहि हें साधलें नाही व जेथे हें साधलें जात नाही तेथे शेक्सपीअरच्या जीवनदर्शनाचीच जाणीव झालेली नसते, हें उघड आहे. व म्हणून त्याच्या स्वभावचित्रणांतील सूक्ष्म व सखोलताहि साधणें शक्य होत नाही. आगरकरांचें "विकासविलसित"चें या दृष्टीने परीक्षण क[रून] पाहण्यासारखें आहे.

नाटकाच्या प्रारंभापासूनच, या दृष्टीने, कांही बोचण्यासारखें, विरस करणारें सापडूं लागतें. शेक्सपीअरच्या नाटकांतील पहिला प्रवेश नेहमीच अतिशय सूचक असतो. एखाद्या काव्यपूर्ण ओळींत, एखाद्या लहानशा भाषणांत, एखाद्या आटोपशीर प्रवेशांत नाटकांतील स्थायी स्वर सहज झंकारून देण्याची हातोटी त्याला साधलेली आहे. त्याच्या कितीतरी नाटकांची या बाबतींत उदाहरणें देतां येतील पण या सर्वांमध्ये हॅम्लेटच्या पहिल्या प्रवेशानें उच्चांक गाठला आहे मध्यरात्रीची वेळ, असह्य थंडी, गारठून गेलेले पहारेकरी, पहाऱ्यावर असणाऱ्या शिपायांऐवजी येणाऱ्या शिपायानेच त्याला दिलेल्या दरडावणींतला चमत्कारिकपणा इत्यादींमुळे एक प्रकारचें तंग, भीतियुक्त वातावरण निर्माण होतें. आणि या पार्श्वभूमीवर पहाऱ्यावर असणारा शिपाई जातांना म्हणतो "And I am *sick at heart*" शब्द अगदी साधे, स्वाभाविक, पण अतिशय आशयपूर्ण; नाटकांतील मुख्य भावना सूचित करणारे; नाटकांतील नायकाच्या वृत्तीचें पूर्वचिन्ह ठरतील असे. परंतु या इतक्या महत्त्वाच्या, पण इतक्या साध्या शब्दांचेंहि भाषांतर विकारविलसितांत अचूक झालें नाही. आगरकरांनी लिहिलें "मला हीव भरून आलें आहे !" ज्यामुळे जाणत्या वाचकाचा निखालस विरस होईल, व अजाणत्याला हॅम्लेटच्या अर्थगौरवाला मुकावें लागेल अशीं कितीतरी स्थळें येथे सापडतील. शेक्सपीअरनें हॅम्लेटच्या बापाच्या समाधीचें प्रत्यक्ष दर्शन होण्यापूर्वी किंवा त्याची माहिती मिळण्यापूर्वी त्याच्याविषयी मुद्दाम "The thing" हा शब्द वापरावा; तर विकारविलासितमधील शिपायांनी त्याला "तो" म्हणावें; होरेशिओने समंधाचें केलेलें आवाहन मंत्रोच्चाराप्रमाणे भरदार; होरेशिओच्या विद्वत्तेचें लक्षण व भुतें-खेतें इत्यादींचा शेक्सपीअरचा वापर त्याच्या समकालीनांच्या वापराहून किती वेगळा याचें सूचक. तर विकारविलासितांतील हें आवाहन अगदीच रंगहीन, संस्कारशून्य. इलिझाबेथच्या काळच्या नाट्यसृष्टींत भुतें-खेतें चमत्कार इत्यादि अतिमानुष प्रकारांचा बराच उपयोग केला जात असे. शेक्सपीअरनेंहि या शक्तींचा उपयोग केला. परंतु त्याने त्यांतील घृणास्पदता, बीभत्सपणा काढून टाकला. त्याने चमत्कारांत मानवी आशय भरला; अतिमानुषतेला मानवी मनोव्यापारांचें अधिष्ठान दिलें व नंतरच तिचा आविष्कार होऊं दिला. मानवी जीवनाशीं दृढ संबंध प्रस्थापित करून, योग्य ती, प्रत्ययकारी मनोभूमि तयार करून मगच चमत्कारवजा घटनांचें चित्रण केलें. शेक्सपीअरने अतिमानुष चित्रणाच्या प्रथेवर जे संस्कार केले त्याचें सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे हॅम्लेटच्या बापाच्या समंधाचें. व या चित्रणांतील उच्चांक हॅम्लेट आपल्या आईला वाक्ताडन करीत असतांना त्याला झालेल्या त्याच्या दर्शनाच्या वेळींच्या हॅम्लेटच्या शब्दांनी गांठला आहे. समंधाची उदास भग्नादीनता व हॅम्लेटला त्याच्याविषयी वाटणारा गाढ आदर यांचा मूर्तिमंत समन्वय त्याच्या शब्दांत सांठविलेला आहे. तो म्हणतो, "what would you gracious figure ?' बापाच्या जिवंतपणीं 'your gracious majesty" या शब्दांनी त्याच्याशीं सर्व लोक, हॅम्लेटदेखील, बोलत असतील. ही प्रेमळ आदरपूर्ण आठवणदेखील या शब्दांत साठवलेली आहे त्याबरोबरच आताचा फरक—चित्त भ्रांत करून सोडणारा आताचा फरक—केवळ 'figure' या शब्दांत ग्रथित झाला आहे या भावपूर्ण आशयाने लवलेल्या या वाक्याची आगरकरांनी दुर्दशा करून टाकली, "हें सौम्य रूप धरून तूं रे बाबा कशासाठी आलास !"

अशीं शतगुणित उदाहरणें देतां येतील. एकेका शब्दांत शेक्सपीअरने वातावरण निर्मितीचें केवढें सामर्थ्य भरलें व आगरकरांना तें कसें उगमलें नाही हें ठिकठिकाणीं दाखवून देतां येईल; परंतु ही एवढीच शब्दपरीक्षा करून पुढे दुसऱ्या एका विचाराकडे वळावें. तो विचार स्वभावरेखाटनाचा व व्यक्तिव्यक्तींतील परस्परसंबंधाच्या चित्रणाचा. लहान लहान वाक्यांविषयी देखील गैरसमज झाल्यामुळे स्वभावचित्रणांतील सूक्ष्मता नाहीशी झाली, व्यक्तींच्या परस्परसंबंधांतील तारतम्य किंवा वृत्तिवैचित्र्य पुसटून गेलें पहिल्या अंकाच्या दुसऱ्या प्रवेशांत दरबारांत बसलेल्या राजा-राणीसमोर दुर्मुखलेला हॅम्लेट बसलेला असतांना, ते दोघेहि हॅम्लेटला खुलवण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न करतात; त्याला

उपदेश करतात. राजाचें बोलणें हॅम्लेट तटस्थपणें, मनातील पुटपुटत का होईना पण मनावर ताबा ठेवून ऐकून घेतो, औपचारिक उत्तरें देतो. परंतु राणी त्याच्या खिन्नतेविषयी बोलूं लागतांच तो तिला उसळून उत्तर देतो, "*Seems*, madam. Nay it *is*. I know not "Seems." आणि पुढे दिखाऊ शोक व अंतर जाळणारा शोक यांतील भेद दाखवून एक असहाय वाक्य म्हणतो, "I have that within which passeth show." वरच्या या अत्यंत महत्त्वपूर्ण, स्पष्ट शब्दांचें भाषांतर आगरकरांनी केलें "हो दिसतो खरा; पण दिसतो तरी कां ? खरोखरीच मी कष्टी आहें" इत्यादि इ०. यांतील अर्थविपर्यास, यांतील ढिलेपणा, वृत्तिविषयक आंधळेपणा यांच्यावर काय भाष्य करावें ! हॅम्लेट आपल्या आईशीं बोलत असतांना त्याच्या शब्दांमध्ये तीव्र संताप, जीव जाळणारें औदासिन्य, उत्कट पावित्र्यप्रेम, प्रीतिनिष्ठा अशा अनेक भावनांच्या लहरी अगस्ति-ताऱ्याच्या तेजाप्रमाणे लहरी मारीत असतात. हें सर्व तेज सामावून घेण्याचें सामर्थ्य आगरकरांच्या शब्दकलेंत नाही. एवढेंच नव्हे, अनेक ठिकाणीं हॅम्लेटच्या तोंडीं त्यांनी निरर्थक, असंस्कृत, रटाळ शब्दहि घातले आहेत. शेक्सपीअरचा हॅम्लेट अनेक पात्रांशीं अनेक शैलीमध्ये बोलतो. त्याच्या वाक्यांच्या रचनेंत, त्याच्या शब्दांच्या नादांत, त्याच्या त्या क्षणीच्या भावना व वृत्ति व्यक्त करण्याचें व अवश्य तेव्हा त्या सफाईनें लपवण्याचेंहि सामर्थ्य आहे. शेक्सपीअरचा हॅम्लेट सूज्ञ, व्यवहारचतुर आहे. कधी तो उदास जीवनव्यथेने व्याकुळ होतो; कधी तडफदारपणे व्यूह रचतो. क्षणांत तो जीवनपट उधळून द्यायला निघतो, तर क्षणांत कर्माकर्मांचें विवेचन करूं लागतो कांहीहि सूचना न देतां जाणतेपणीं वेड पांघरतो तर कधी कधी स्वतःचा भावनावेग आवरेनासा होऊन तुच्छ, निर्दय, वेडसर शब्दांनी हाणमार करूं लागतो या सर्व अवस्था, सर्व वृत्ति शेक्सपीअर नेमक्या शब्दांत, कुशल लयीने व योग्य स्वराने सूचित करतो. आगरकरांना ही शैलीची विविधता जमली नाही व त्यामुळे हॅम्लेटचें चित्र नीरस, एकरंगी झालें आहे. त्याचा केवळ सांगाडा उरला आहे. गेलीं तीन शतकें रसिक मनांना झुलविणारा, तरलवृत्ति पण निष्ठावंत, भावनिर्भर पण तीव्रबुद्धि असा तो डेन्मार्कचा राजपुत्र 'विकारविलसित'मध्ये सापडत नाही.

हॅम्लेटचें वृत्तिवैचित्र्य व्यक्त करण्यासाठी आगरकरांची शब्दकला जशी थिटी पडते तसा त्याच्यापुढील समस्येचा तळ शोधण्याला त्यांची प्रतिभाहि असमर्थ ठरते. बापाच्या वैऱ्याचा खून करून सूड कसा उगवावा, एवढीच हॅम्लेटपुढील समस्या नव्हती. बापाचा खून झालेला कळण्यापूर्वीच त्याच्या आंतरिक संघर्षाला प्रारंभ होतो; नव्हे, त्यापूर्वीच तो संघर्ष पराकोटीला पोचलेलाहि असतो. समंधाच्या पहिल्या दर्शनाच्याहि आधीच्या हॅम्लेटच्या पहिल्या स्वगतांत हें स्पष्ट होतें. येथेच हॅम्लेटच्या यातनांचें मूळ आहे. व पुढेहि सूडाच्या कर्तव्यापेक्षा या दुःखानेच तो वाकून जातो. आईच्या पापाच्या जाणिवेने त्याचें स्वतःचें जीवन काळवंडून गेलें. आपला जीवनप्रवाह मुळांतच भ्रष्ट झाला, गढूळ झाला या विचाराने तो विटून गेला. त्याच्या व्यथेचें वर्तुळ साऱ्या अनुभवाचें, साऱ्या जीवनाचें विश्व व्यापून राहिलें. त्या विश्वाच्या मागील शक्तींच्या विकट हास्याची त्याला जणूं जाणीव होऊं लागली. समंधाच्या दर्शनानंतरच्या त्याच्या शब्दांत ही सर्व जाणीव ओतली गेली आहे. या विधिविलसिताविषयी त्याने म्हटलें —

The tune is out of joint,—
O cursed spite
That ever I was born
to set it right!—

या ठिकाणीं समंधाने सांगितलेलें गुपित राखण्यासाठी सूडाची गोष्ट न बोलणें अवश्य तर होतेंच; परंतु त्याबरोबरच त्यांत हॅम्लेटची जीवनविरक्ति, विश्वामागील शक्तींच्या दुष्टाव्याची त्याची जाणीव, हेहि सर्व भावप्रवाह या दोन ओळींत सामावले आहेत. याच भावनांचा पुनरुच्चार पुनः पुढे "O God, I could be bounded in a nutshell" या शब्दांत तो करतो. ही भावना, तिचें कारण व तिचा विकास, हा हॅम्लेटच्या कथेंतील मूलप्रवाह आहे, हें

सर्वमान्य झालें आहे. एका जुन्या, परंपरांगत अर्ध-ऐतिहासिक कथेमध्ये शेक्सपीअरनें जो अपूर्व मानवी आशय भरला तो हा. परंतु अशा आशयपूर्ण शब्दांचेंहि भाषांतर अचूक झालें नाही. एवढच नव्हे, येथे शेक्सपीअरनें बुद्धिपुरःसर दूर ठेवलेली सूडाची कल्पना आगरकरांनी स्पष्टपणें घुसडून दिली व लिहिलें "काय दुष्ट द्वेष हा! आणि त्याबद्दल सूड घेणें माझ्या कपाळीं यावें ना!"

अशा प्रकारें या अपूर्व शोकान्तिकेचें गूढ-गंभीर वातावरण आगरकरांना संक्रांत करतां आलें नाही. त्यांतील स्वभावचित्रांचा तरलपणा व खोली त्यांना व्यक्त करतां आली नाही. त्यांतील मुख्य समस्येंचा तळ त्यांना गांठतां आला नाही. म्हणूनच म्हणावयाचें की, शेक्सपीअरच्या हॅम्लेटचा आगरकरांच्या विकार-विलासितमध्ये केवळ सांगाडा उरला. मराठी नाट्य-सृष्टीच्या प्रारंभकालीं याच नाटकानें फार मोठें कार्य केलें हें खरें आहे. त्याचें तसें ऐतिहासिक महत्त्व कोणीहि मान्य करील. परंतु आगरकरांच्या प्रतिभेचें प्रतिनिधित्व या नाटकानें होईल की नाही याविषयी मात्र शंका वाटते, आणि हें तर निश्चितच की शेक्सपीअरच्या हॅम्लेटची ओळख विकारविलसितांतील चंद्रसेनानें करून देणें, हा त्या हॅम्लेटला फार मोठा अन्याय आहे.

माझी विषणता (पान ४ वरून)

प्रमाणांत हें केवळ मलाच ठरवावें लागेल. सारांश, या संशोधनांत मी संपूर्णपणें एकटा, एकाकी आहे.

× × ×

एकटा. एकाकी...ही किती भयानक अवस्था आहे, याची कल्पना अनुभवाशिवाय येणें शक्य नाही. सभोवताल वैराण वाळवंट. ना माणूस, ना चिटपाखरूं. ना झाडें, झुडपें. भकास, भयाण वैराण वाळवंट, दाही दिशांच्या क्षितिजांना भिडलेलें. आणि त्यांत मी एकटा, एकाकी—

एकटेपणा, एकाकीपणा याची जी जाणीव, तीच विषण्णता. एकाकीपणाची अखंड जाणीव, हेंच माझ्या विषण्णतेचें एकमात्र कारण. आणि एकाकीपणा व विषण्णता यांचें कारण काय? यांचें कारण कांहीच नाही. मानवी जीवनाचें निदान जिज्ञासु बनलेल्या जीवनाचें तें स्वयंभू रूप आहे. हें रूप दिसतांच भयाने गर्भगळित होऊन माणूस तें विसरण्याचा प्रयत्न करीत असतो. जिज्ञासाशून्य जीवन हें वास्तवाच्या विस्मृतीवर आधारलेलें जीवन असतें. तेंच मी आजवर जगलों. असंख्य माणसें हें असेंच विस्मृतीवर आधारलेलें जीवन जगत असतात. मला अद्यापहि तसेंच जीवन जगण्याची वारंवार इच्छा होते. पण एकाकीपणाची जाणीव मला आता तसें फार वेळ करूं देत नाही.

हें चांगलें की वाईट, प्रगतिपर की, अधोगति-कारक, हें ठरविण्याचें मला कांही कारण नाही. जें आहे, जसें आहे तसेंच तें मान्य करणें मला भाग पडत आहे. या एकाकी, अतीव विषण्णतारूप अस्तित्वाच्या गाभ्यांत शिरण्याशिवाय मला गत्यंतर उरलें नाही. जिज्ञासा-पूर्तीसाठी मला या दिव्यांतून जावेंच लागणार. कोणत्याहि जिज्ञासूला हें दिव्य टाळतां येणें शक्य नाही. मानवी जीवनाचा अर्थ एकाकीपणाची जाणीव आणि अतीव अखंड विषण्णता यांच्या गाभ्यांतच दडून बसला आहे.

+ + +

जीवन हें एक असें दिव्य आहे. एकाकीपणाच्या जाणिवेमुळे निर्माण होणारी अतीव आंतरिक विषण्णता हेंच जीवनाचें रूप आहे. ही विषण्णता म्हणजे जीवनाचें स्पंदन. हें स्पंदन नासदीय सूक्तांत वर्णिल्याप्रमाणे "आनीदवातं स्वधया तदेकम्"–अशाच स्वरूपाचें आहे. अवात, निर्वात स्थितींत चाललेलें हें स्पंदन या एकाच्या, एकाकीपणाच्या आंतरिक शक्तीनें सृजनशील झालें तरच जीवनाला रंगरूप येईल, तें सार्थ झाल्याचा प्रत्यय येईल. नाही तर......भयाण, वैराण वाळवंट आणि त्याला सर्व दिशांनी अंतर्बाह्य व्यापून उरणारी ही एकाकीपणाची विषण्णता—

शरत्–अभिवन्दना

रा. वि. काळी

(बंगाली कादंबरीकार शरच्चन्द्र चॅटर्जी यांची 'शेष प्रश्न' कादंबरी विचार–प्रवर्तक म्हणून प्रख्यात आहे. तिची नायिका 'कमल' व तिने निर्माण केलेली विचारसृष्टि याविषयी प्रा. श्री. के. क्षीरसागर यांनी 'हंस'च्या गेल्या दिवाळी अंकांत एक सुंदर लेख लिहिला आहे. याच विषयावर आपल्या वैयक्तिक दृष्टिकोनांतून या लेखकाने सुमारे तीन वर्षांपूर्वी हा लेख लिहिला होता. वाचकांना 'शेष प्रश्ना'चा अन्य दृष्टिकोन समजावा म्हणून आम्ही हा लेख प्रसिद्धीत आहों.
—संपादक)

प्रिय शरत्बाबू—

माझें चित्र चितारून, माझी छवि आखून, कोणता संदेश तुम्ही जगाला दिलात हेंच मुळी वाचकांना समजत नाही. कथा–उपन्यास विशिष्ट उद्देशानेच लिहिले पाहिजेत असा कांही संकेत नाही. इंग्रजी औपन्यासिक सॉमरसेट मॉम, किंवा मराठी कादंबरीकार ना. सी. फडके, किंवा बंगालींतील बुद्धदेव बसु आदि कादंबरीकार कलेकरिता कला म्हणून कांही तरी भरकटतात आणि कथा–लेखक म्हणून आढयतेने मिरवितात. शरत्बाबू, पण आपला स्तर, आपली श्रेणी, आपला दर्जा इतका हीन नाही. आपण जें कांही लिहिलें आहे तें जीवनाकरिता लिहिलें आहे, आपली कला जीवनाकरिता खपली व झिजली आहे. माझें जीवनहि आपण एका विशिष्ट उद्देशानेंच लिहिलें आहे. पण त्या जीवनभोवतालची गुंफण मात्र एकात्म व सलग झाली नाही असें वाचकांना वाटतें. प्रखर बुद्धिवादाचा माझ्या तोंडून प्रचार केल्यामुळें कादंबरीच्या तन्त्राकडे आपलें दुर्लक्ष झाल्यासारखें वाटतें. याशिवाय माझें पात्रहि संस्कार–प्रवण भारतीय समाजाला अपरिचित भासतें. हिंदु–ख्रिस्ती संबंधांतून जन्माला आलेल्या कमलचें स्वरूप ना धड हिंदु, ना धड ख्रिस्ती असें धेडगुजरी दिसतें. साखरी लिंबावर संत्र्याचें कलम बांधून जें फळ निर्माण होतें तें रसरशीत, टपोरें व मधुर असलें तरी त्यामुळे त्याचें मूळ स्वरूप अगोचर होतें. वेदव्यासांच्या आणि मत्स्यगंधेच्या संयोगांतून जरी विदुराच्या रूपानें मानवता अवतरली असली तरी तिच्या ठायीं पित्याची तेजस्विता नाही वा मातेची कमनीयता नाही. विरोधी व विजातीय संगमाच्या परिपाकांत मूळ स्वरूप नष्ट होऊन अन्तर्द्वंद्वाची बजबजपुरी माजते व हीनता प्रकर्षानें फोफावते असा मेण्डेलिझमचा सिद्धान्त आहे व म्हणूनच असा परिपाक आदर्शभूत होऊं शकत नाही. अश्व आणि गर्दभी यांचें कृष्णपक्षी अपत्य चप्खल टुणटुणित असलें तरी खेचर हा कांही आदर्श नव्हे. माझें चित्र तसेंच कांहींसें केविलवाणें तुम्हीं करून टाकलें आहे. बाप गोरा साहेब आणि आई हिंदु यांच्या पोटीं झालेली कमल एक न उलगडणारें कोडें वाटतें. बुद्धिमन्त श्रीमान् पिता आणि निरक्षर पण रूपवती माता यांच्या संयोगापासून झालेलें अपत्य कमल एक अनाकलनीय कुहेलिका वाटते. पित्याच्या श्रीमन्तीचा माझ्यावर परिणाम झाला असला व मी प्रखर मेधाविनी असलें तरी भावना व बुद्धि यांचा संघर्ष माझ्या प्रतिमेंत चाललेला दिसतो. जीवनाच्या प्रत्येक कलाविकलांकडे मी बुद्धिनिष्ठेच्या दृष्टिकोनांतून पाहात असलें तरी संस्कारांवर व भावनाविवशतेवर मला मात करतां आली नाही. या संघर्षामुळेच आशुबाबुसारखेच वाचकहि शरत्बाबूंच्या 'कमल'ला पाहून बुचकळयांत पडतात.

आशुबाबूंचा पिण्डच भारतीय–युरपचें परिभ्रमण

करूनहि 'पद्मपत्रमिवांभसि' प्रमाणे तो कोरडाच राहिला. त्याला मूळ स्वभाव विसरतां आला नाही. यौवनाच्या उमेदीच्या उंबरठ्यावर पाय ठेवतांनाच विधुर झालेला हा वत्सल म्हातारा दुःखाने करपून गेला आणि मृत पत्नीच्या नश्वर स्मृति-हिरवळीकडे पाहत समाधान मानूं लागला. मृत पत्नीच्या स्मृतीशीं एकनिष्ठ राहणें हा आदर्श मानून आग्र्याचा ताजमहाल पत्नी-प्रेमाचें दिव्य प्रतीक मानूं लागला. मी त्याला म्हटलें 'काकाबाबु, तुम्ही शरीराप्रमाणे मनानेंहि म्हातारे झालांत. कसलें पत्नीप्रेम नि कशाचें प्रतीक ? शहाजहान कवि असेल, भावुक असेल, आपल्या सौन्दर्यसाधनेसाठी त्याने ताजमहाल बांधला असें म्हणा हवें तर; पण एकाहून एक सरस रूपसींचा जनानखाना बाळगणाऱ्या त्या सम्राटावर मुमताज-प्रेमाचा आरोप करूं नका.' आशुबाबु चमकले, चरकले, त्यांच्या भावनांची तार बेसूर झाली. पण त्या निरागस शिशुहृदयी वृद्धाला माझा राग आला नाही. उलट माझ्यावर पितृप्रेमाची पखरण घालूं लागला. 'व्यतिषजति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः' म्हणतात तें कांही खोटें नाही. ते कुलवन्त मी अकुलिना, ते सधन मी निर्धना, ते धार्मिक मी नास्तिक. तरी पण मनोरमेसारखीच ते मला पोटची पोरगी मानूं लागले. शिवनाथबाबूंनी कोणताच विवाहसंस्कार न करतां माझा स्वीकार केला हें ऐकून त्यांचें पितृहृदय कळवळलें. 'शिवनाथ तुझ्याशीं प्रतारणा करील, तुला सोडून देईल' असें ते म्हणाले. संस्कारामुळे व विधीमुळेच प्रेमाला स्थिरता येते असें नाही. स्थिर व चिरस्थायी प्रेमाची जन्मभूमि हृदय असते. त्याला संस्कारविधींची आवश्यकता नसते असा मी युक्तिवाद केला, पण तो त्यांना रुचला नाही, पटला नाही.

शिवनाथबाबू गुणी, शिल्पी, कवि होते, सौंदर्यासक्त होते. सौंदर्याचा शोध व वैचित्र्याची पारख हा त्यांचा हव्यास होता. भ्रमरवृत्तीचा त्यांना ध्यास होता. म्हणूनच माझ्यासारख्या सौंदर्यखनीचा त्याग करून ते आशुबाबूंच्या कन्येवर-मनोरमेवर अनुरक्त झाले. तें त्यांचें प्रेम होतें, आसक्ति की लालसा होती हें मी कसें सांगूं ? जावें त्याच्या वंशा तेव्हा कळे. मनोरमाही त्यांच्यावर लुब्ध झाली व आपल्या वाग्दत्त पतीला अजितकुमारांना अव्हेरून, जोडलेली 'सगाई' तोडून शिवनाथांशीं लग्न लावायला आसुसली. मनोरमेचें मानसिक स्थित्यंतर माझ्या बुद्धिवादालाहि अगम्य झालें. झाल्या प्रकाराची खंत न बाळगतां मी निरीहतेनें शिवनाथांचा निरोप घेतला. त्यांच्या सहवासांत जें रम्य क्षण घालविले, तेवढेच आपले, त्यांचा आपला ऋणानुबंध तेवढाच होता असें समाधान मानलें आणि झाल्या प्रयोगावर पडदा टाकून आपल्या जीविताचा पडाव कष्टांच्या अपार दर्यांत ढकलून अभावाचें निर्धन जीवन कण्ठूं लागलें. आशुबाबु हरणाच्या पाडसाप्रमाणे विद्ध व व्यथित झाले. एकनिष्ठ पतिपत्नीप्रेमाचें मृगजळ त्यांच्या डोळ्यांसमोर तरळत होतें. त्या मृगजळांत न्हाऊन निघणारें राम-सीतेचें युगुल ते पाहत होते. समूर्तावरील अव्यभिचारी निष्ठा समजूं शकते पण त्या समूर्ताचा अंतराय घडतांच, वस्तु क्षणैक वा चिरंतन दूर सरतांच तिच्या केवळ स्मृतीवर जगणें, मेल्या मनाचें, मुर्दाडपणाचें, प्रगतिपराङ्मुखतेचें लक्षण आहे. सीता दुरावतांच वृक्षलतांना वेडगळ विचारपूस करणाऱ्या रामापेक्षा असंख्य दार-परिग्रह करणारा श्रीकृष्णच पूर्णावतार होता असें नाही का वाटत ? अनेकपत्नीव्रतामुळे तो पूर्णावतार झाला असें मी म्हणत नाही. पण दाशरथीपेक्षा श्रीकृष्णाचीच जीवनसरिता प्रगतिपथावर खळखळत होती असें मला वाटतें. माझ्या खिस्ती जन्मदात्याच्या शिकवणीचा हा परिणाम असेल कदाचित्; पण आशुबाबूंना हा दृष्टिकोन अचिन्त्य, अगम्य होता. एकनिष्ठ युगुलप्रेमांतील त्यागावर त्यांची दृष्टि खिळली होती. त्याग ही एक क्षणिक व मानसिक अवस्था आहे. चिरकालीन नव्हे. त्या त्यागापासून मिळणाऱ्या मानसिक सुखासाठी अतीतावर दृष्टि ठेऊन खुरटून जावें आणि प्रगतीच्या उगवत्या सूर्याला पाठमोरें व्हावें यांत शहाणपणा कसला ? मनोरमेच्या निष्ठाहीन प्रेमाची त्यांना चीड आली व तिच्या शिवनाथाच्या विवाहाला ते आडवे आले. मी त्यांना समजावलें. मनोरमा चुकली असेल मोहवश झाली असेल, शिवनाथाच्या मायाजालांत फसली असेल पण त्याच्याशीं लग्न करून-जर ति-

प्रेम, सुख व समाधान मिळत असेल तर तिच्या जीवनाची प्रगति अडविण्याचा तिच्या जन्मदात्याला अधिकार नाही. तिची वंचना झाली, मार्गावर ती अडखळली, ठोकरली तर तिला दुःख होईल, पण लज्जा वाटणार नाही. टक्केटोणपे, ठेंचा खाऊनच मनुष्य शहाणा होतो ना ? पडत झडत मूल चालूं लागतेंच ना ? प्रगतीचा मार्ग खाचाखळग्यांनी कुण्ठित झालेला, कण्टकाकीर्ण असतो म्हणून मार्गक्रमण न करतां माणसाने एकाच ठिकाणीं बसून आपली प्रगति खुंटवावी काय ?

बुद्धिवादाला अगम्य अशा कांही घटना, वस्तुतः त्या कथासूत्राशीं विसंगत असतांनाही, वर्णन करून शरद्‌बाबूंनी स्त्री–स्वभावाच्या गूढ व अज्ञात छटांवर प्रकाश टाकला आहे. स्त्री–हृदयाचें रम्य—विचित्र आविष्करण करून स्त्रियश्चरित्रम् देवो न जानाति असा त्यांनी सिद्धान्त मांडला आहे. 'मातृत्व' स्त्रीचें अविभाज्य स्वरूप असून, आई होण्याची शक्ति नष्ट झाली की 'स्त्री' राहत नाही. 'स्त्रीत्व' आणि 'मातृत्व' हें अविच्छिन्न असतें हें तत्व त्यांनी when I was a woman 'एक दिन जे दिन अभिनारी छिलाम' या फ्रेंच कथेद्वारा प्रतिपादन केलें आहे. मातृत्वशक्ति हरलेल्या स्त्रियांचे विवाह–यौवन ओसरलेल्या स्त्रियांचा लग्नाचा हव्यास केवळ भोगलालसा होय असें आपण सूचित केलें आहे. तसेंच स्त्रीचें प्रेम कोणावर, केव्हा व कशाकरितां जडेल याचा धरबंध नाही हेंहि आपण नीलिमेच्या स्वभावावरून दाखवून दिलें आहे. अर्धगत-यौवना नीलिमा जीर्ण, जराजर्जर आशुबाबूंच्या अंगं गलितं पलितं मुण्डम् अशा देहावर आसक्त झाली ती त्यांच्या धनाकरितां, शरीरसुखाकरितां की सहवास-क्षुधेच्या तृप्तीकरितां हें कळत नाही. स्त्रीस्वभावाचे गूढ व अज्ञात पैलु विशद करणारी शरत्‌बाबूंची दिव्य प्रतिभा व सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति प्रशंसनीय आहे हें खास.

आपण आपल्या कुशल लेखणीनें बुद्धिवादाचा अहंकार बाळगणाऱ्या कमललाहि निस्तेज व हतप्रभ करून टाकलें आहे. शिवनाथांचा ग्रंथ आटोपल्यावर मला पुनश्च प्रेमाची वायभूक लागली व मनोरमेनें झिडकारलेल्या अजितांकडे मी आकर्षित झालें. पण शिवनाथ व अजित या दोघांनाहि झाकळून टाकणारा राजेन्द्र प्रेमाच्या मार्गांत गवसतांच मी त्याच्याहि नादीं लागलें. देशाकरितां प्राण अर्पण करणारा क्रान्तीचा रक्तरंजित मार्ग चोखाळणारा विप्लववादी राजेन्द्र मला पुरुषोत्तम वाटून आपल्या रूपसंपदेचा व बुद्धीचा अभिमान सोडून मी त्याला प्रेमाची भीक मागितली. त्याच्या सौम्य व स्पष्ट नकाराने माझी अहंता गळाली, मी हीन व दीन झालें. माझें सौन्दर्य, माझी बुद्धि, माझें यौवन पार मातींत मिळालें. खऱ्या देशभक्तांना स्त्रीचें पथ्य असतें. त्या योग्यांच्या हृदयकोशांत प्रेमाचा भ्रमर गुंजारव करूं शकत नाही हें मला कळून आलें. स्त्रीचें सौन्दर्य अपराजेय असतें. पुरुष त्यावर झड घालून प्राण देतात असा मला अभिमान होता. पण शुकवृत्तीच्या राजेन्द्राने माझा भ्रमनिरास केला, मला अवमानिलें, माझ्यावर मात केली, मला तुच्छ लेखलें, धरणीवर लोळविलें ! राजेन्द्राच्या बंदरांत थारा न मिळाल्यामुळे माझ्या जीवननौकेने अजितबाबूंच्या गोदींत नांगर टाकला व तेथेच मी विसावलें. विवाह–विधि व संस्कार माझ्या बुद्धीला पटत नसल्यामुळे विधि–विरहित विवाह–रज्जूनें मी त्यांना बांधून घेतलें.

× × ×

माझी जीवनकथा ठराविक सांचाची नसल्यामुळें गल्पउपन्यासाप्रमाणे मनोरंजक नाही. जवळदूरच्या अनेक घटनातंतूंनी विणलेला 'शेष प्रश्न' हा एक कथा-पट आहे. शरत्‌बाबूंना स्त्रीहृदयाचा बहुरंगी अविष्कार व बुद्धिवादाचे फवारे उडवायचे होते म्हणून त्यांनी कमलचा नायिका म्हणून उपयोग करून घेतला आहे. मानवाची प्रगति शेवटचा टप्पा कधीहि गाठूं शकत नाही, मानवी संस्कृतींत कोणतीही समस्या शेवटची नसते. कोणताच 'शेषप्रश्न' असूं शकत नाही. मानव परिवर्तनशील आहे व म्हणूनच तो प्रगति करूं शकतो. पण हा प्रगतीचा पथ अनंत आहे. त्यावर अखेरचा मैलाचा दगड असूंच शकत नाही हें तत्त्व विशद करण्या-करिता त्यांनी 'कमल' निर्माण केली आहे. पण निर्भेळ

(पुढील मजकूर पान २२ वर)

नाट्यस्मृति

मी पाहिलेलीं नाटकें

प्र. के. ठोसर

नाटक पाहण्याची आवड मला अगदी लहानपणापासूनच लागली असें म्हणावयास हरकत नाही. सुमारें सात आठ वर्षांचा असतांना मी वसईस पहिलें नाटक पाहिलें. त्या नाटकाचें नांव होतें 'कबीर कमाल'. नाटक करणाऱ्या कंपनीचें नांव आता आठवत नाही. ती एक अगदी सामान्य कंपनीच होती. नाटक यथातथाच झालें. नाटकाच्या शेवटीं 'नारायणरावांच्या मृत्यूचा फार्स' झाला. तोहि यथातथाच झाला. पण त्या वेळेस मला तें नाटक व फार्स पाहून आनंदच वाटला होता! वसईस 'स्वदेशहितचिंतक' सारख्या नांवाजलेल्या कंपन्या येत असत. 'माणिक प्रभु प्रासादिक' कंपनीच्या नाटकांच्या भिंतीवर चिकटविलेल्या जाहिराती अजूनहि माझ्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात.

वडील सरकारी नोकरींत असल्यामुळे महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांच्या बदल्या होत असत. १९१४-१५ सालीं आम्ही पेण (कुलाबा जिल्हा) मुक्कामीं होतों. पेणला त्यावेळेस आनंदविलास संगीत मंडळी आली होती. पेणचे नाट्यप्रेमी रसिक गृहस्थ श्री. बजाबा दामले यांच्या घरींच कंपनीचा मुक्काम होता. कंपनींतील नटांबद्दल एक प्रकारचें कुतूहल वाटत असल्यामुळे, एखाद्या नटाचें 'दर्शन' घडावें म्हणून दामले यांच्या घरावरून आम्ही उगीचच फेऱ्या मारीत असूं. आनंद विलास कंपनीचा त्या वेळचा हातखंडा खेळ म्हणजे 'कुंजविहारी'. या कंपनीचें हें नाटक खरोखरच पहाण्यासारखें होत असे. पेण नजीकच्या खेड्यांतला एक मुलगा कुंजविहारींत कृष्णाचें काम करीत असे. या मुलाचा आवाज गोड असून चढा असल्यामुळे त्याच्या तोंडचीं कांही पदें लोकांच्या तोंडीं बसलीं होतीं. हा होतकरू मुलगा पुढे प्रसिद्धीस आला नाही. कै. कृष्णराव शेंडे हे रमणाचें काम करीत असत व बेडेकर नांवाचे एक अगदीच सामान्य नट नंदाचें काम करीत असत. पेणेला त्या वेळेस थिएटर नसल्यामुळे झांपाचेंच थिएटर बांधलें होतें. या मंडळीचें शारदा नाटकहि माझ्या पहाण्यांत आलें. शारदेचें काम वर सांगितलेला मुलगाच करीत असून तो ही भूमिका ठाकठिकीने वठवीत असे. कोदंडाचें काम कृष्णराव शेंडेच करीत असत. सदर कृष्णराव शेंडे नंतर गायकनट म्हणून बरेच प्रसिद्धीला आले व त्यांनी स्वतःची सरस्वती संगीत मंडळीहि स्थापन केली होती. (कृष्णराव शेंडे यांना बॅ. जयकरांच्या हस्तें एक पदकहि मिळालें होतें.) कंपनीचे संस्थापक श्री. वीरकर मास्तर हे स्वतः कांचनभटाची भूमिका उत्कृष्ट वठवीत असत. नुकत्याच नागपुरास येऊन गेलेल्या एका संयुक्त नट संघाने शारदा नाटक केलें होतें. त्यांतील कांचनभटाची भूमिका पाहण्यांत आली तेव्हा वीरकरांच्या या भूमिकेची आठवण झाल्यावाचून राहिली नाही! भूमिका घेतली की ती नीट कसोशीने पार पाडण्याकडे त्या वेळच्या नटांचें लक्ष असे. सदर आनंदविलास नाटक मंडळी नंतर महाराष्ट्रांत बरीच प्रख्यातीस आली. माधवराव जोशी यांचीं 'स्थानिक स्वराज्य' व 'वऱ्हाडचा पाटील' हीं नाटकें व बामणगावकरांचें नाटक याच कंपनीने बसविलें होतें. कंपनींत पहिल्या दर्जाचा असा नट नसला तरी नाटकें कसोशीने व ठाकठिकीने बसविलीं जात असल्यामुळे कंपनीस पैसा बराच मिळाला.

सन १९२० च्या सुमारास मॅट्रीकच्या परीक्षेसाठी मी मुंबईस आलों असतांना, 'विद्याहरण' नाटक पाहायचा योग आला व त्याच नाटकांत मी बालगंधर्वांना प्रथम पाहिलें. कचाची भूमिका पेठकर यांनी केली असावी. बालगंधर्वांचा हा उमेदीचा काळ होता. त्यांचा मधुर, हलका, व फिरता आवाज व गान-

कौशल्य याबद्दल मी लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. बालगंधर्वांना पुढे पुढे लोक अभिनयसम्राटहि म्हणूं लागले! याचीं कारणें दोन असावींत. अभिनयासंबंधी आमच्या आकांक्षा व अपेक्षा मर्यादित होत्या व इतर नट मुळीच अभिनय करीत नसत, तर बालगंधर्व शिकविलेला कां होईना पण अभिनय थोडाफार करीत असत. शरीरसौष्ठवाच्या दृष्टीने तेव्हाहि देवयानीची भूमिका बालगंधर्वांना विशोभितच दिसत असे, परंतु बालगंधर्वांच्या बाबतींत, भूमिकेला नादमधुर आवाज व गायनकौशल्य याखेरीज इतर कांही अंगें नसतातच असेंच महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांनी ठरवून टाकलें असावें!

सन १९२१ च्या सुमारास पंढरपुर मुक्कामीं असतांना मनोहर स्त्री संगीत मंडळीचे कांही खेळ पाहण्यांत आले. स्त्रियांच्या नाटकमंडळ्या असणें ही गोष्ट महाराष्ट्रांत नवीन नव्हती. बेळगांवकर स्त्री संगीत मंडळीचीं 'प्रमत्त मोहिनी' (प्रमत्त मोहिनी व राक्षसी महत्त्वाकांक्षा यांच्यांत बरेंच साम्य आहे.) इत्यादि नाटकें प्रसिद्ध होतीं. परंतु स्त्रीची भूमिका करणाऱ्या नटीपेक्षा स्त्रीची भूमिका करणाऱ्या पुरुष-नटांचेंच अधिक कौतुक होण्याचा तो काळ होता! त्या काळीं कोणती भूमिका, कोणता नट किंवा नटी करणार आहे याचा फलक लावण्याचा प्रघात नसल्यामुळे प्रमुख भूमिका करणारांचीं नांवेंहि कांही काळपर्यंत तरी अज्ञात राहत असत; हल्ली सूत्रधार, पेटीवाले, तबलजी यांचींहि नांवें या फलकांत समाविष्ट केलीं जातात. मनोहर स्त्री संगीत मंडळीचे 'शारदा', 'पुण्यप्रभाव', 'सौभद्र' हे खेळ माझ्या पहाण्यांत आले. या कंपनींतील प्रमुख नटी वयाने लहान, दिसायला सुरेख, व सडपातळच होती. गाण्याचें अंग चांगलें होतें व ती आपल्या भूमिका समजून करीत असे. शारदेंत, कोदंडाचें काम श्री. आठवले हे करीत असून, उपर्युक्त नटी शारदेची भूमिका करीत असे. या दोनहि भूमिका चांगल्या होत असत. भुजंगनाथाची भूमिका या कंपनींतील एक वृद्ध स्त्री करीत असे! ही भूमिका ती बऱ्यापैकी करी परंतु सहसा न छपणारा स्त्रीचा आवाज भूमिकेंत वैगुण्य उत्पन्न केल्यावाचून रहात नसे! पुण्यप्रभाव व सौभद्र हीं नाटकेंहि, या कंपनींची सारखीं होत असत.

मुंबईस नोकरीनिमित्त आल्यानंतर, गंधर्व, ललितकला व बळवंत, व पुढेपुढे यशवंत व सौ. हिराबाई बडोदेकर यांची नाट्यशाखा या मंडळींचे अनेक प्रयोग मी पाहिले. १९२९ पर्यंत मूक चित्रपटांचाच जमाना होता. देशी चित्रपट निघत असले तरी त्यांचा दर्जा हीनच होता. युनिव्हर्सल, मेट्रो गोल्डविन इत्यादि अमेरिकन कंपन्यांचे चित्रपट उच्च दर्जाचे असत. मॅजेस्टिक सारख्या सिनेमांत 'मिलियन् डॉलर्स मिस्टरी' सारख्या चित्रपटांची 'सीरियल' लागे. मासिकांतून येणाऱ्या चालू कादंबरीचें प्रकरण जसें क्रमशः वाचावें, तद्वतच या सीरीयल्स पडद्यावर क्रमशः पाहाव्या लागत. पुढच्या आठवड्यापर्यंत मागील आठवड्यांत पाहिलेल्या कथेचें अनुसंधान लक्षांत ठेवावें लागे. परळ विभागाकडील 'अमेरिकन सिनेमा' या चित्रपटगृहांत 'एडि पोलो'चे हाणमारीचे चित्रपट लागत असत. रुबी मायर्स उर्फ सुलोचना या नांवाची ज्यू नटी हिन्दी चित्रपटसृष्टींत नुकतीच पुढे येत होती. थोडेसें विषयांतर करण्याचें कारण इतकेंच की नाटक हेंच तेव्हा प्रमुख मनोरंजनाचें साधन होतें. गंधर्व शरीराने बेडौल होत चालले होते, तरी आवाजांतील माधुर्य कायम होतें. बळवंतमधील मास्टर दिनानाथ, दिनकर कामण्णा, कृष्णराव कोल्हापुरे इत्यादि मंडळी पुढे येत होती. केशवराव भोसल्यांच्या मृत्यूनंतर पेंढारकर व चाफेकर यांनी ललितकला सांभाळली होती व यशवंत संगीत मंडळीला कृष्णराव गोऱ्यांसारख्या जुन्या मुरब्बी नटाची जोड मिळाली होती. केशवराव भोसल्यांसारख्या पल्लेदार आवाजाचा नट, एक दोन अपवाद वगळल्यास, मराठी रंगभूमीवर क्वचितच दृष्टीस पडतो. कृष्णराव गोरे यांचा आवाजहि पल्लेदार, गोड व खणखणीत होता. केशवराव यांचा आवाज किंचित कडक असला तरी पहाडी, पल्लेदार, अगदी 'पीटा'-पर्यंत ऐकू जाईल असा होता व त्यांची निरनिराळ्या प्रकारची तानबाजी सुरू झाली की, प्रेक्षक चकित होऊन जात असत. धैर्यधराचें त्यांचें काम 'पेटंट' असे व त्यांच्या 'धिःकार मन साहिना' 'दे हाता' 'झालें

युवति मना' इत्यादि पदांना किती वेळा 'पुनः एकवार' (वन्समोअर) व्हावा याचा कांही सुमारच राहिला नव्हता. शारदेमध्ये 'शारदा', राक्षसी महत्त्वाकांक्षित 'मृणालिनी' इत्यादि स्त्रीभूमिका करून पुरुष भूमिका करण्यांतहि केशवराव भोसल्यांनी चांगलाच नांवलौकिक संपादन केला.

वर लिहिल्याप्रमाणे गंधर्व, ललितकला, बळवंत, यशवंत या मंडळयांनी नाट्यप्रेमी रसिकांचें चित्त व वित्त हरण करण्याचा उपक्रम सुरू ठेवलाच होता. पैकी गंधर्व तर जणुं काय मुंबईला स्थायिक झाल्यासारखीच होती! फार तर पुण्याला जावें, गेल्यावाचून गति नाही म्हणूनच बडोद्याला जावें, व मधूनच एखादी फेरी सोलापूरकडे करावी! 'गंधर्व' 'ललितकला' 'यशवंत' सारख्या नामवंत मंडळ्या मुंबईस असतांना बिचाऱ्या चिल्लर कंपन्या तेथे येतच नसत. नाही म्हणावयास या प्रचंड मंडळ्यांचा मुक्काम कायम असूनहि राजापुरकर मंडळी मात्र मुंबईसच आपले खेळ करीत असे व पैसा मिळवीत असे. गिरणी कामगार, अशिक्षित वर्ग, तिचे खेळ हटकून पाहावयास जात असत. येथे अनुषंगाने एक साम्य सुचलें तें लिहिल्यावाचून राहवत नाही. १९२०-२१ नंतरहि बराच काळपर्यंत, एक केसरी सोडल्यास, बिचारी मराठी वर्तमानपत्रें परळ-दादर विभागांतच खपत असत. कारण चार आणे खर्च करून, काखेंत टाईम्सची घडी घेऊन ती मिरवीत जाणें ही त्यावेळेस एक प्रतिष्ठित फॅशन समजली जात असे. श्री. दत्तोपंत सावरकर यांनी काढलेल्या 'श्रीलोकमान्यां'त संपादक असतांना, आमची 'श्री· लोकमान्य' व श्री. पां. म. भागवतांचा 'प्रभात', परळ-दादर विभागांतच अधिक खपत असे. राजापूरकर नाटक मंडळीचें गिऱ्हाईक, गिरणी कामगार, मजूर, असेंच असे. या गिऱ्हाईकांस गंधर्वांचें मधुर गायन किंवा केशवरावांची पल्लेदार तानबाजी यांचें काय महत्त्व! मानापमानांतील चौथ्या अंकांतल्या धैर्यधर भामिनीचा मुग्ध शृंगार पाहण्यापेक्षा, त्यांना 'पुंडलीकां'तील नवराबायकोचा झगडा पहाणें अधिक हृद्य व रम्य वाटत असे.

१९२२-२३च्या सुमारास गंधर्व कंपनीचा संच चांगला होता. पंढरपुरकर बुवा, गद्य नट रानडे, माधवराव वालावलकर, मास्टर कृष्णराव इत्यादि गुणी नट कंपनींत होते. पंढरपूरकरबुवांचा आवाज गोड व अतिशय सुरेल. पण आवाजांत तान नव्हती. अभिनया· चे दृष्टिनेहि त्यांचें काम सामान्यच होत असे. विनायक-बुवा पटवर्धन गंधर्व मंडळींत येण्याचे अगोदर बऱ्याचशा प्रमुख भूमिका माधवराव वालावलकर करीत असत. वालावलकरांचें 'सौभद्र' व 'स्वयंवरां'तील कृष्णाचें काम व 'मूक नायकां'तील विक्रांताचें काम मी पाहिलें आहे. त्यांचा आवाज उंच, पण कांही दोषहि त्या आवाजांत होता. गंधर्व मंडळीने त्यांना संधि दिली असती तर ते चांगल्यापैकी नट झाले असते. परंतु कंपनींतील प्रमुख नट हा शास्त्रोक्त गवई असलाच पाहिजे अशी त्यावेळीं नाटक मंडळ्यांच्या मालकांची समजूत झाली असल्यामुळे विनायकबुवा पटवर्धन किंवा सवाईगंधर्व यांसारख्या गायक नटांची वर्णी प्रमुख कंपन्यांत लागली. नाटकांतून गायकी चालींवर पदें घालणें, नटांनी, पदांतील अर्थाकडे मुळीच लक्ष न देतां तीं पदें मैफलीच्या थाटांत घोळघोळून म्हणणें, हा प्रकार पुढे इतका वाढला की, पदांतील अर्थ व अभिनय, यांकडे प्रेक्षकांचेंहि दुर्लक्ष होऊन, कसली तरी गोड स्वरावलि पांच सहा तास त्यांच्या कानीं पडली म्हणजे आपले पैसे वसूल झाले अशीच त्यांची भावना होऊं लागली. किर्लोस्कर, देवल, कोल्हटकर यांचीं पद्यें अर्थसंपन्न असून अभिनय करावयास त्यांतून पुष्कळच वाव आहे. निरर्थक पद्यें लिहून खाडिलकर स्वतः कदाचित् अर्थसंपन्न झाले असतील, परंतु त्यांच्या पद्यांनी नटांचे व प्रेक्षकांचे मात्र हाल झाले। 'मम सुखाची ठेव देवा। तुम्हांपाशीं ठेवा। ती स्मृतिवरी लिहावी। मम कारणें' ही पद्यरचना कानीं पडली की रुक्मिणी भीष्मक राजाची मुलगी नसून एखाद्या सावकाराची मुलगी आहे असा ग्रह झाल्यावाचून कसा राहील! अशा नीरस, अर्थहीन व सौष्ठवहीन पद्यांत अभिनयाला तरी काय वाव असणार! खाडिलकरांचें 'स्वयंवर' नाटक नांवाजलें गेलें होतें व त्यांतील 'स्वकुल तारक सुता' इत्यादि पदें लोकांच्या तोंडीं

फळलीं होतीं. परंतु हें ' स्वयंवर ' पहाणें म्हणजे वस्तुतः भास्करबुवांनी बालगंधर्वांना शिकविलेले कांही राग, खाडिलकरांच्या नीरस पद्यरूपांत ऐकणें असेंच होऊन बसलें होतें. कै. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी आपल्या एका लेखांत म्हटल्याप्रमाणे ' स्वयंवर ' नाटक हें एक-पात्री जलसाच होतें व ' एकच पात्र एकसारखें गाऊन गाऊन दमूं नये म्हणून त्याला विश्रांति देण्यासाठीच इतर पात्रें घातलेलीं ' होतीं.

' मानापमान ' ' मूकनायक ' ' एकच प्याला ' 'स्वयंवर' 'द्रौपदी' इत्यादि गंधर्वमंडळीचे बहुतेक खेळ पहाण्यांत आले. श्री. गणपतराव बोडस यांचीं कामें पहाण्यांत आलीं. संशय कल्लोळांत फाल्गुनरावांचें काम त्यांचें हातखंडा होतेंच; परंतु सामान्यतः ' लक्ष्मीधर ' ' शकार ' इत्यादि विनोदी भूमिका करणाऱ्या बोडसांनी सुधाकरासारखी गंभीर भूमिका करण्यांत यश मिळविलें. या सर्व नाटकांतून बालगंधर्व आपापल्या भूमिका कसोशीने पार पाडीत. गंधर्व नाटक मंडळीची ' आशा निराशा ' ' नंदकुमार ' ' सावित्री ' ' मेनका ' इत्यादि नाटकें यशस्वी झालीं नाहीत. बदलत्या परिस्थितीस अनुसरून, स्टेजवर आणावयाच्या नाटकांच्या किंवा इतर बाबतींत गंधर्वांनी फरक केला नाही.

'ललितकलादर्श' मंडळीचा भर सामाजिक व ऐतिहासिक नाटकांवर असे. 'राक्षसी महत्त्वाकांक्षा' हें या मंडळीचें नाटक नांवाजलेलें होतें. एका प्रयोगांत पेंढारकरांनी मृणालिनीची भूमिका व नटवर्य नाना-साहेब फाटक यांनी विक्रांताची भूमिका केली होती. फाटकांनी आपली भूमिका आपल्या नांवलौकिकास साजेल अशीच केली; परंतु विक्रांताची भूमिका संगीत असल्यामुळे, त्यांच्यावर एक दोन कां होईना पण पदें म्हणण्याचा अनवस्था प्रसंग ओढवला. 'हाच मुलाचा बाप' 'सत्तेचे गुलाम' 'संन्याशाचा संसार' 'शहाशिवाजी' 'शिक्का कटयार' हे मंडळीचे नांवाजलेले खेळ होते. सत्तेचे गुलाम नाटक यशस्वी झालें याचें कारण नाट्य-गुणांपेक्षा तत्कालीन परिस्थितीचा लोकांच्या मनावर झालेला परिणाम हें एक होतें. पेंढारकर, चाफेकर, फाटक, नंतर गाशेलकर, गुरव इत्यादि गुणी नट या कंपनींत होते. पेंढारकरांना शरीरसौन्दर्याची देणगी मुळीच नव्हती. परंतु चांगल्यापैकी आवाज, कामांतील टापटीप व समजून भूमिका करण्याची प्रवृत्ति या गुणांमुळे ते फार लोकप्रिय झाले. फाटक हे गणेश नाटक मंडळींतून या कंपनींत आले आणि ललितकलेला कीर्तिमान करण्यांत त्यांचें नाट्यकौशल्य व परिश्रम बऱ्याच अंशाने कारणीभूत झालेले आहेत, यांत शंका नाही. नटवर्य लोंढे हे 'वधूपरिक्षे'तील भार्गवाच्या भूमिकेंत 'ललितकले'च्या रंगभूमीवर प्रथम चमकले.

यशवंत संगीत मंडळी ही श्री. टेंबे यांच्या शिवराज संगीत मंडळींतून निघालेली मंडळी होय. हिचाहि मुक्काम पुष्कळ वेळां मुंबईसच असे. यशवंत मध्ये स्वतः सरनाईक ही 'हीरॉईन'ची भूमिका करीत व कृष्णराव गोरे हे कांही प्रमुख भूमिका करीत असत. कृष्णराव गोरे हे 'किर्लोस्कर'मधील नांवाजलेले स्त्रीनट किर्लोस्कर कंपनी सोडून 'स्वदेशहितचिंतक'मध्ये गेले व तेथे त्यांनी कोदंड व कुंजविहारीमध्ये 'रमण' या भूमिका चांगल्या गाजविल्या. केशवराव भोसले 'शारदा' व कृष्णराव गोरे 'कोदंड' अशा भूमिका असल्यावर स्वदेशहितचिंतक मंडळीचें 'शारदा' इतर कंपन्यांपेक्षा पाहण्यासारखें होत असल्यास नवल तें काय? यशवंतमध्ये गोरे यांनी पदार्पण केलें तेव्हा ते उतार वयाचे झाले होते. परंतु आवाजांतील पहाडीपणा, वाणींतील निर्मलता व स्पष्ट शब्दोच्चार हे त्यांचे गुण कायम होते. किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल की, एक नानवा गोखले सोडले, तर त्यांच्यासारखा निर्मळ, स्पष्ट, व मधुर वाणीचा नट मराठी रंगभूमीवर दुसरा झालाच नाही. उतारवयांतहि त्यांच्या धैर्यधर, कृष्ण, शुक्राचार्य इत्यादि भूमिका नावाजण्यासारख्या होत असत. टेंबे यांच्या पटवर्धन नाटकांतीलहि त्यांची कृष्णाची भूमिका वाखाणण्यासारखी होत असे.

सरनाईक यांचा आवाज अतिशय गोड व ते दिसायलाहि नेटके होते. अभिनय त्यांना कधीच जमला नाही. सौभद्र, पटवर्धन, सौभाग्यलक्ष्मी, इत्यादि नाटकांतून ते गाण्याच्याच जोरावर आपली भूमिका पार पाडीत असत.

अनुक्रमणिका

नट अशीच ख्याख्या तेव्हा प्रचलित होत असल्यामुळे सरनाईक किंवा बलवंतमधील दीनानाथ यांची पहिल्या दर्जाच्या नटांत गणना झाल्यास आश्चर्य नाही! बलवंतची स्वारी मधून मधून मुंबईवर होत असे. तिचा संच चांगला होता. चिंतामणराव कोल्हटकर, मास्तर दीनानाथ, कृष्णराव कोल्हापुरे व प्रख्यात विनोदी नट कै. दिनकर ढेरे (कामण्णा) इत्यादि पात्रें या कंपनींत होतीं. या कंपनीचीं भावबंधन, रणदुंदुभी, उग्रमंगल मानापमान, ब्रह्मकुमारी, गैरसमज व रामराज्यवियोग हीं नाटकें आमच्या पाहण्यांत आलीं. भावबंधनमधील कोल्हटकर, दीनानाथ, व कामण्णा यांच्या कामाबद्दल लिहिण्याचें प्रयोजनच नाही इतकीं तीं कामें सर्वमान्य होतीं. रणदुंदुभी मधील मातंग युवराजाचें काम कोल्हटकर अत्यंत बारकाईने व मार्मिकपणाने पार पाडीत असत. मास्टर दीनानाथ यांची तेजस्विनीची भूमिका खरोखरच तेजस्वी होत असे. आजकालचे प्रमुख विनोदी नट म्हणून समजले जाणारे दामुअण्णा मालवणकर हे रणदुंदुभींत विनोदी भूमिका करीत असत. दीनानाथ पुढे पुरुष भूमिका करूं लागले. रामराज्यवियोगांत रामाची भूमिका ते करीत व आमच्या आठवणीप्रमाणे 'बिन मिशांचा' धैर्यधर दीनानाथांनीच मराठी रंगभूमीवर आणला! गायनाच्या दृष्टीने त्यांची ही भूमिका प्रशंसनीयच होत असे. 'शूरा मीं वंदिलें' या पदाला कांही निराळेंच वळण देऊन त्यांनी त्या पदाला महत्व आणिलें. ब्रम्हकुमारी हें एक चांगल्यापैकी नाटक आहे व तें बलवंत संगीत मंडळी उत्तम रीतीने करीत असे.

हिराबाई बडोदेकर यांच्याजवळ नाट्यानुकूल असा गुण नसतांना त्यांना कंपनी काढण्याची बुद्धि झाली. कंपनीजवळ प्रभावी असें नवीन नाटक नव्हतें. सवाई गंधर्व, कृष्णराव गोरे इत्यादि नट या कंपनींत होते. तथापि जुनीं नाटकें लोक तरी किती वेळ पहाणार? फडक्यांचें युगांतर नाटक हिराबाईंनी रंगभूमीवर आणलें. मराठी वाङ्मयांत नावाजलेल्या या लेखकांचें हें नाटक निःसत्व व बेचव आहे. हिराबाईच्या व्यक्तिगत गायनाच्या गुणावर कांही वेळ ही कंपनी चालली. विद्याहरण, सौभद्र इत्यादि नाटकांचे प्रयोग या कंपनीचे बरे होत असत. कंपनीचे व्यवस्थापक श्री. नाना हर्डीकर हेहि मधून मधून भूमिका करीत असत.

मराठी नाट्यकलेच्या उतरत्या काळांत चमकून गेलेली कंपनी म्हणजे दामुअण्णा जोशी यांची बाल मोहन संगीत मंडळी होय. अत्रे यांचीं नाटकें या कंपनीने रंगभूमीवर आणलीं. श्री. बापूराव माने, सौदागर इत्यादि नट या मंडळींतूनच प्रसिद्धीस आले. अत्रे यांच्या नाटकांचें सामर्थ्यच विशेष म्हणून, कंपनींत त्यावेळीं पहिल्या प्रतीचा नट नसतांना देखील, बालमोहनचे प्रयोग यशस्वी होत असत. 'भ्रमाचा भोपळा' 'साष्टांग नमस्कार' इत्यादि ललित, सुखांत नाटकें तर यशस्वी झालींच पण 'उद्याच्या संसारा' सारखी गंभीर नाटकेंहि या कंपनीने परिणामकारक रीतीने करून दाखविलीं. श्री. दामुअण्णा जोशी यांची उद्यांच्या संसारांतील बॅ. विश्रामची भूमिका प्रेक्षणीय होत असे.

गद्य नाटकांकडे रसिकांच्या मनाची ओढ नव्हती. महाराष्ट्राचें शेवंदशाही नाटक नांवाजलेलें होतें. आवाजाची देणगी नसली की नटाला अभिनयाचा अतिरेक करून भूमिका कशी सजवावी लागते याचें एक उदाहरण म्हणजे दाते यांची शिरक्याची भूमिका होय. मनुष्य व्यवहारांत एकसारखा उत्कट आविर्भाव करीत नाही, परंतु वाणीचा उपयोग जरूर करतो, म्हणूनच ती स्पष्ट, सुश्राव्य अशा रीतीने उच्चारणें हें अभिनयाचें एक महत्वाचें अंग आहे. औंधकरांची वाक्याचा शेवट करण्याची एक विशिष्ट लकब होती व ती फारशी चांगली नव्हती. गणपतराव जोशी यांचें हॅम्लेटचें काम फारच उशीरा आमचे पाहण्यांत आलें; परंतु त्यावरूनहि त्यांची त्या कामाबद्दल होत असलेली स्तुति समुचितच होती याची खात्री पटली. समर्थ नाटक मंडळीचें 'कीचकवध' याच सुमारास पाहण्यांत आलें. माधवराव टिपणीस यांनी कीचकाची भूमिका केली होती. वामनराव पोतनीस उतार वयाचेच झाले होते तथापि त्यांनी सैरंध्रीची भूमिका बऱ्या प्रकारें केली. याच मंडळीचें 'उमाजी नाईक' नाटक पाहण्यासारखें

होत असे. श्री. माधवराव टिपणीस हे उमाजीची भूमिका कौशल्याने करीत असत.

वसईस कांही कारणाने गेलों असतांना नानवा गोखले यांच्या लोकमान्य नाटक मंडळीचा माईसाहेब हा प्रयोग पाहण्यांत आला. केवळ सहज आणि स्पष्ट वाणीच्या जोरावर नानवा अमृतमामाची भूमिका यशस्वी रीतीने करून दाखवीत.

मराठी नाट्यकलेला कांही विशिष्ट वळण लावण्याच्या उद्देशाने श्री. वर्तक यांनी एक मंडळी स्थापन केली होती. तिचा आंधळयांची शाळा हा प्रयोग पाहण्यांत आला. सौ. वर्तक, ज्योत्स्ना भोळे, दाते यांचीं कामें बऱ्यांपैकी झालीं. १९३४–३५ च्या सुमारास नाशिक मुक्कामीं असतांना धाकटे गणपतराव बोडस यांच्या सुंदर संगीत मंडळीचे कांही प्रयोग पाहण्यांत आले. झांशीची राणी हा या कंपनीचा हातखंडा खेळ होता. गणपतराव बोडस यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाईची भूमिका परिणामकारक रीतीने वठवीत असत. १९३८ च्या सुमारास नागपुरांतच गंधर्व नाटक मंडळीचा स्वयंवर खेळ पुनः पाहण्यांत आला. पात्रांमध्ये किती बदल झाला होता ! कृष्णाची भूमिका करणारे श्री. वालावलकर यांनी भीष्मकाची भूमिका केली होती व मास्टर चोणकर यांनी कृष्णाची भूमिका केली होती. स्वतः गंधर्व तर रुक्मिणीच्या भूमिकेंत अत्यंत बेढब दिसत होतेच पण त्यांच्या आवाजांतील गोडवाहि कमी झालेला दिसला. किंबहुना त्यांच्या जुन्या आवाजाचा कांही अवशेषच, त्यांच्या गळयांतून फिरत होता असें म्हटलें तरी चालेल. १९५३ सालीं येथे आलेल्या संयुक्त नाट्य संघाचे तीन खेळ आमचे पाहण्यांत आले. मानापमान, शारदा व मृच्छकटीक हे ते तीन खेळ होत. मानापमानांत श्री. सौदागर व विमल कर्नाटकी यांच्या अनुक्रमें धैर्यधर व भामिनी यांच्या भूमिका बऱ्या झाल्या. शारदेंत कोदंडाचें काम मास्टर भार्गवराम यांनी व कु. बोरकर यांनी शारदेचें काम केलें. भार्गवराम यांचा आवाज खूपच चढा आहे पण त्यांत गोडी नाही. त्यांचें कोदंडाचें काम बरें झालें पण बोरकर यांचें शारदेचें काम मात्र सामान्य झालें. त्यांचा मुद्राभिनय बरा आहे परंतु गाण्याचें अंग नसल्यामुळे ती भूमिका त्यांना जमत नाही. भद्रेश्वर दीक्षित, श्रीमंत यांचीं कामेंहि सुमारच झालीं. चार ठिकाणचे चार नट धरून आणावयाचे, त्यांना कसला तरी संघ नाही तर मंडळी असें नांव द्यावयाचें, परंतु तालीम देणारा गुरूच नसल्यामुळे नाटकांचे प्रयोग विस्कळित व्हावयाचे यांत आश्चर्य नाही. कर्नाटकी यांचा आवाज गोड पण फार लहान, रंगभूमीला तितकासा योग्य नाही. भामिनीचें व वसंतसेनेचें काम त्यांनी सामान्यतः बरें केलें. श्री सौदागर यांची धैर्यधराची भूमिका गाण्याच्याच दृष्टीने थोडी बरी वठली.

सामान्यतः गेल्या चाळीस पंचेचाळीस वर्षात जीं नाटकें पाहण्यांत आलीं त्यांच्याच या आठवणी आहेत. अनेक कारणाने कांही प्रमुख नाटकांचे प्रयोग पहाण्याचे राहून गेले हें तितकेंच खरें आहे. मराठी रंगभूमीच्या अवनतीचीं कारणें इतर पुष्कळ असतील, परंतु नाटक कंपन्यांनी एकच एक नाटककार धरून बसणें व प्रयोगांतून गाण्याचे जलसे करणें किंवा जलसेवजा प्रयोग करणें हीं त्यांतलीं प्रमुख कारणें आहेत असें आमचें मत आहे.

दुरुस्ती

पान ४ वरील तिसऱ्या परिच्छेदांत चतुर्परिमाणात्मक साकल्य (four dimnesional continuum) असें वाचावें.

लोकवाङ्मयांतील वर्षा-गीतें

ना. रा. शेंडे

सर्व ऋतूंत वर्षाऋतूचें महत्त्व शेतकऱ्यांना अधिक वाटतें. त्यांचें भवितव्य तर याच ऋतूवर पूर्णतः अवलंबून असतें उन्हाळा संपत आला की, शेतकरी वर्ग मोठ्या आतुरतेने पावसाच्या आगमनाची वाट पाहत असतो. अपेक्षेप्रमाणे वेळेवर पाऊस पडला नाही की शेतकरी परमेश्वराची आराधना करतात. अशाचपैकी एक भावपूर्ण गीत पहा.

उन्हाळा संपला तरी अजून पावसाच्या सरी येण्याचें कोणतेंच चिन्ह दिसत नाही. जमीन तापलेली आहे. तळ्यांतील पाणी आटून कमळाचीं फुलें सुकलीं आहेत. नदीचा झरा आटला आहे. पाखरांच्या अंगाची लाही लाही होऊं लागली आहे. हें पाहून खेडूत आर्त वाणीने वरुणराजाची करुणा भाकतात.

ये बाप्पा ये, पावसा ये
तुझ्या चरणाचि पूंजा मांडूं दे–ये बाप्पा ये०
भुई तापली, माती सुकली
मिरगाची सावली नाचत येवूं दे–ये बाप्पा ये०
तऱ्याच्या तरीं कमळ सुकलं
गाईचं वासरूं लई तानेलं–ये बाप्पा ये०
बांधीचा बांध तळकून गेला
नंदीचा झरा आटून गेला–ये बाप्पा ये०
मनीच्या मंदेरी कंठ सुकला
मातीचा वास गा उळून गेला–ये बाप्पा ये०
इकुसं पांखरू जीवाची लाही
तुहीच आस धावत ये गा—
मोत्याचा सिरवा टाकून जा गा–ये बाप्पा ये०

वरुणाने खेडुतांची हाक ऐकली. मोत्याचा पाऊस पडूं लागला. जोरदार वृष्टीमुळे सर्व भाग जलमय झाला. आयाबायांना कामधंदा करतां येईना. शेतीवर गेलेल्या शेतकऱ्यांना घरीं परतणें कठीण झालें. नद्यांना पूर आला. चारी दिशा पावसाने धुंद झाल्या. अशा परिस्थितीचें केलेलें हृदयंगम वर्णन पहा.

पान्यान् पावसानं धंदा कू नाही झाला
पिर्‌तीचा स्यामी माहा वावरामंधीच राह्यला
नदीले आला पूर सूर्‍यां बसला डोंगींत
चांद लपे डोंगरचा माह्या गावच्या कुसींत
पान्यान् पावसानं कवलावर वाहे गंगा
जीवाचा माहा तान्हा गोकुळांत कर दंगा
मोत्याच्या सिरव्यानं हासे तुरसी–बिंद्राबन
लाटा नंदीच्या झेलत धावे देवकीनंदन
पान्यान् पावसानं चव दिस्या झाल्या धुंद
गाईच्या गोठ्यामंधीं राधिका झाली गुंग
पावस फेरावाला गावा गावांत हिंडे भारी
माह्या स्यामीच्या वहाना झाल्या कू वल्या दारीं

वर्षाऋतूंत श्रावण आणि भाद्रपद हे दोन महिने फार महत्त्वाचे असतात. हे दोन मास भाऊ भाऊ आहेत– श्रावण हा लहान आणि भाद्रपद हा मोठा भाऊ असून बीज त्यांची मोठी आवडती बहीण आहे. तिचे लाड पुरवायला ते तत्पर असतात. अशी कल्पना करून या ऋतूंतील महिने आणि मुख्य नक्षत्रें यांचे संबंध दर्शविणारी आणि पावसाळ्यांतील नैसर्गिक घटनांचा मार्मिकपणा विशद करणारी गीतात्मक कहाणी पहा—

सावन भादव गा भाऊ पिर्‌तीचे लई मोठे ।
बिजुळीच्या जीवासाठी नेती अभारांत घोळे ॥१॥
बह्यना बोलली भावाले, करा सिनुगार पेटी ।
चांद तारे कू तोळून सजवली तिची ओटी ॥२॥
धाकला सावन बोलला, कावो बाई झुरी मुरी ? ।
का गा सांगूं दादा, माझ्या चोळीले नाई बुटी ॥३॥

विजेने भाऊ श्रावणाला शृंगार-पेटीची मागणी केली. त्याने चंद्रतारे आणून तिची ओटी भरली. तरी तिचें समाधान झालें नाही. ती रुसून बसली. श्रावणाने तिला रुसण्याचें कारण विचारलें. तेव्हा चोळीला बुटी

अनुक्रमणिका

नसल्याचें तिने सांगितलें. श्रावण बुटीच्या शोधाला निघाला.

धुंडाले निघाला नागीन भेटली वाटेनं ।
ना सावना माझ्या, घारा घामाच्या काहून ? ॥४॥
ही बह्यना रुसली बुटी नाई गा चोळीले ।
पाताराच्या बजारांत जातो इकत घेवाले ॥५॥

श्रावण चोळीची बुटी आणण्यासाठी जात असतांना वाटेंत त्याला नागीण भेटली. तिने मोठ्या आपुलकीनं त्याची विचारपूस केली. त्यानं सांगितलं माझी बहीण रुसली म्हणून पाताळच्या बाजारांत चोळीची बुटी विकत घ्यायला जात आहे.

पायीं हिंडून हिंडून सावन थकला मावला ।
पातारचा राजा शेष त्याले जावून भेटला ॥६॥
भला आलास सावना सांग काई गोठमात ।
तुह्या गावचे शायने नाई दिसत येत जात ॥७॥

पायीं हिंडून हिंडून बिचारा श्रावण थकला. तेव्हा पाताळचा राजा शेष त्याला सामोरा येऊन भेटला आणि त्याने कसें काय येणें केलें, आजकाल तुझ्या गावचीं शहाणीं माणसें येताजातांना आढळत नाहीत, अशी तक्रारहि केली. तेव्हा—

अगा, अळदळीच्या घरीं झालं लगीन अवंदा ।
मिरगाच्या मांडवांत झाला पुनव्साचा सवदा ॥८॥

श्रावण उत्तरला, "अगा, आर्द्रांच्या घरीं यंदा लग्न झालं. हा पुनर्वसूच्या लग्नाचा सौदा मृगाच्या मांडवांत झाला !" श्रावण काय सांगतो हें शेषराजाला उमगलें नाही. पण तो एवढेंच म्हणतो—

सावना तुही बोली नाई समजत उमगत ।
कल्पना लई भारी साता रूपानं रंगांत ॥९॥

सात आठ दिवस झाले तरी धाकटा भाऊ श्रावण अजून कसा परत येत नाही याची भाद्रपदाला चिंता पडली. त्याचा शोध करायला जाण्यास त्याने तयारी केली—

भाऊ धाकला कु गेला दिस झाले सात आठ ।
भादवानं निघावाचा मोठा केलान् थाटमाट ॥१०॥

बह्यना विजुली बोलली, मीही येते तुह्यासंग ।
नोको पाहूं गा मांगपुढं सावनाचा लाव थांग ॥११॥

मोठा थाटमाट करून भाद्रपद जाण्यास निघाला तेव्हा मी देखील तुझ्याबरोबर येतें, श्रावणाचा शोध लावण्यासाठी मागंपुढं पाहूं नको असें म्हणून वीजहि पुढे झाली.

शोध लावतां लावतां मेघराजानं अळवलं ।
त्याहीच्या कु झळ्हाईत विजुलीले आली कळ ॥१२॥

श्रावणाचा शोध लावतां लावतां मेघराजाने भाद्रपदाला मध्येच अडवलें. त्या दोघांची लढाई झाली. तें भयंकर युद्ध पाहून विजेला कळ लागली. भाद्रपदाने लढतां लढतां आपला घोडा पुढे भरधाव सोडला. पण—

घोळा धावत निघाला विजुलीनं हाक देल्ली ।
तोल सुटून बह्यना गळवळत् भुई गेली ! ॥१३॥

आपल्या वडील भावाने घोडा भरधाव पुढे दामटला हें पाहून वीजेनं त्याला हाक दिली. परंतु हाक देतांना तिचा तोल गेला आणि गडबडत ती भुईवर कोसळून मरण पावली !

मेली विजुली कन्हत सावन भादव ळळले ।
सरगीचे चांदतारे आसूं पुसाले धावले ! ॥१४॥

आवली आवडती बहीण वीज अपघात होऊन कण्हत कण्हत मृत्युमुखीं पडल्याचें पाहून श्रावण व भाद्रपद ढसढसा रडले तेव्हा त्यांची समजूत घालून त्यांचीं आसवें पुसण्यासाठी चंद्र व तारे धावत आले. आणि म्हणूनच—

सावन-भादवाचा मास देव घेते अवतार ।
गाते त्याहीचो किरती पान्यापावसाचा धार ॥१५॥

श्रावण आणि भाद्रपद महिन्यांचा महिमा थोर आहे म्हणून या महिन्यांत देव अवतार घेतो, आणि तसेंच पावसाची धार त्यांची कीर्ति गात असते ।

शब्दार्थ--मिरग—मृग; त[illegible] घरीं-तळघरा-मध्ये; लई—फार; तानेलं-तहानेनं व्याकुळ झालं;

मनीच्या मंदेरीं–मनमंदिरांत; इकुसं–लहानसं, छोटसं; पिरतीचा–प्रेमाचा; स्यामी–स्वामि, पति; वावरांत–शेतांत; सूर्व्या–सूर्य; डोंगींत–होडींत; लपे–दडतो; कुर्शीत–कुशींत; चव दिस्या–चारहि दिशा; वल्या–ओल्या; दारीं–दरवाज्यावर; सावन भादव–श्रावण व भाद्रपद; बिजुली–वीज; आभारांत–अभाळांत; घोळे–घोडे; बह्यना–बहीण; सिनगार–शृंगार; झुरीमुरी–रुसलेली; धाकटा–छोटा, लहान; पातारच्या बाजारांत–पाताळांतील बाजारांत; इकत–विकत; मावला–माऊली; बिचारा; भला आलास–बरं झालं येणं केलंस; शायने–शहाणे; अळदळीच्या आर्द्राच्या; अवंदा–यंदा; पुनवूसाचा–पुनर्वसूचा; सवदा–सौदा; ळळले–रडले.

पत्रव्यवहार

गोंडी भाषा

रा. रा. संपादक ‘ युगवाणी ’ यांसी

सप्रेम नमस्कार वि. वि.

मुंबईच्या सुप्रसिद्ध विदुषी दुर्गा भागवत यांनी संपादित केलेले कै. राजारामशास्त्री भागवत यांचे निवडक लेख (प्रकाशक–वा. वि. भट, अभिनव प्रकाशन, मुंबई १४) वाचीत असतांना एक शंका मनांत उद्‌भवली. ती येथे मांडीत आहे. कै. राजाराम शास्त्री भागवतांच्या ‘निवडक लेखां’च्या या पुस्तकांत ‘गोंडी भाषा’ या शीर्षकाचे दोन लेख (क्रमांक ५ व ६) समाविष्ट केलेले आहेत. ‘गोंडी भाषा’ या लेखाच्या खाली संपादिकेने तळटीपा दिल्या आहेत व त्यांत असें म्हटलें आहे की, कोणत्याहि गोष्टीवर स्वतः विचार करण्याची त्यांची विशिष्ट पद्धत जी एकदा ठरून गेली ती कायमच राहिली. गोंडी भाषेबद्दल त्यांनी जे विचार प्रगट केले, ते अजून ताजेच आहेत. या लेखांतील एक शब्दहि अजून टाकाऊ झालेला नाही. गोंडी भाषेसंबंधी लिहिणारे शास्त्रीबोवा महाराष्ट्रांतीलच नव्हत तर हिंदुस्थानांतील पहिले विद्वान आहेत. ”

आमच्यामतें हे लेख कै. राजाराम शास्त्री भागवत यांचे नाहीत. हे लेख आमचे पणजोबा कै. केशवराव भवाळकर यांचे आहेत. कै. केशवराव भवाळकर चांदा जिल्ह्यांतील अहिरी संस्थानांत छोटे साहेब (E. A. C.) असतांना त्यांनी गोंडी भाषेचा अभ्यास केला होता. त्यांनी लिहिलेल्या निबंधाला पारितोषिकहि मिळालें होतें. त्यांनी आपल्या निबंधाचे दोन लेखांक त्यांचे चांद्याचे स्नेही श्री. गोविंदराव भागवत यांच्यामार्फत विविधज्ञानविस्ताराला पाठविले असावे. तिसऱ्या लेखांकाचें–गोंडी भाषेचें व्याकरण–हस्तलिखित आमच्या दप्तरीं आहे. ‘ विस्तारा ’च्या जानेवारी व मार्च १८७६ च्या अंकांत आलेल्या या लेखांखाली लि. आ. वि. म्हणजेच लिहून आलेला विषय अशी टीप आहे. दुर्गाबाईंनी हे लेख कै. राजाराम शास्त्र्यांचेच आहेत हें कसें ठरविलें हा मोठा प्रश्न आहे. विस्ताराच्या १९३७ च्या सूचींत या लेखांचा अंतर्भाव केलेला आहे. कै. केशवरावांच्या या लेखांचा उल्लेख दिनांक २३-१२-१९३४ च्या महाराष्ट्रांत आलेल्या त्यांच्या व्यक्तिपरिचयांत आलेला आहे. कै. हरिभाऊ नेने यांनी ‘तरुणभारता’च्या दिनांक १२-१-१९४६ च्या अंकांत कै. केशवरावांसंबंधी जो लेख लिहिला आहे त्यांत त्यांच्या गोंडी भाषेवरील विस्तारांतील लेखांचा उल्लेख केलेला आहे. तेव्हा आम्हांला असें नम्रपूर्वक वाटतें की, मराठींत आदिवासी जीवनाच्या चर्चेची मुहूर्तमेढ रोवण्याचें श्रेय कै. राजाराम शास्त्र्यांना देतां यावयाचें नाही, तसेंच गोंडी भाषेसंबंधी लिहिणारे महाराष्ट्रांतले पहिले गृहस्थ कै. राजाराम शास्त्री भागवत ठरणार नाहीत. कै. राजारामशास्त्र्यांनी गोंडी भाषेचा अभ्यास केव्हा केला, ते कधी गोंडवनांत आले होते काय इत्यादि गोष्टींवर दुर्गाबाईंनी प्रकाश टाकावा व या लेखांचें जनकत्व सिद्ध करून दाखवावें अशी आमची त्यांना नम्र विनंती आहे.

आपला स्नेहांकित

ग. नी. भवाळकर

समालोचन

कालसमुद्रांतील रत्नें'–रत्नकरंडक ३ रा

(लेखक : बॅ. गो. वि. देशमुख)

सार्वजनिक जीवनांत मोठ्या उत्साहानें आणि निष्ठेने ज्याने भाग घेतला आहे आणि दुसऱ्यांना सांगण्यासारखी सामाजिक व राष्ट्रीय कामगिरी ज्याने मनःपूर्वक केलेली आहे अशा कर्तबगार पुरुषाला आपले बरेवाईट अनुभव इतरांना सांगावे असें वाटणें अगदी साहजिक आहे. बॅरिस्टर गो. वि. देशमुख ह्यांच्या 'कालसमुद्रांतील रत्नें' ह्या आत्मचरित्रात्मक ग्रंथाचा जन्म उपरोक्त इच्छेच्या पोटीं झाला. आपल्याबद्दल लिहीत असतांना आत्मश्लाघेचा आरोप येणार नाही अशा बेताने आपल्या कर्तृत्वाची ओळख करून द्यायची असते म्हणून आत्मचरित्र लिहिणें कठीण असतें. पण आत्मप्रौढीच्या आहारीं न जातां आपल्या कर्तृत्वाबद्दल योग्य तो अहंकार कायम ठेवून बॅ. देशमुखांनी आपलें हें आत्मचरित्र निवेदिलेलें आहे.

स्थूलमानानें १९३७ ते १९४५ या कालमर्यादेंतील घटना या भागांत आलेल्या आहेत. देशमुखांनी आपल्या जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतील व आपल्या देशांत घडलेल्या अनेक घडामोडींचें वर्णन या खंडांत केलें आहे. या पुस्तकांतील प्रत्येक प्रसंगाचें स्वरूप दुहेरी आहे. त्यांतून एकाच वेळीं देशमुखांच्या व्यक्तित्वाचा एखादा पैलू प्रगट होतो आणि त्याचबरोबर एखादा राष्ट्रीय महत्त्वाचा प्रश्नहि वाचकांसमोर मांडल्या जातो. आपल्या देशांत मुक्या जनावरावर होत असलेले अत्याचार बंद करण्यासंबंधीच्या प्रश्नापासून तों हिंदुस्थानाबाहेर हिंदी लोकांवर वसाहतींत गोऱ्या लोकांकडून जे अत्याचार होत होते ते थांबविण्याच्या प्रश्नापर्यन्तचे असे अनेक प्रश्न या पुस्तकांत आले आहेत, व त्यांतून अन्यायाची चीड, अन्यायाचा तत्परतेने व निर्भयपणे प्रतिकार करण्याची वृत्ति, एकदा पत्करलेलें सार्वजनिक हिताचें काम तडीस नेण्याची जिद्द, जळजळीत देशाभिमान व स्वाभिमान, स्वार्थनिरपेक्ष वृत्ति हे देशमुखांच्या व्यक्तित्वाचे गौरवार्ह पैलू प्रगट झालेले आहेत. निरनिराळ्या प्रकारच्या सामाजिक अन्यायांविरुद्ध विधिमंडळांतून आणि विधिमंडळाबाहेरून तळमळीने व निरपेक्ष वृत्तीने लढणारा एक मर्द देशभक्त असें देशमुखांचें वर्णन करावेंसें वाटतें.

या पुस्तकांत बॅरिस्टर जिना, लोकनायक अणे, जयप्रकाश नारायण, प्रोफेसर रंगा, संत पाचलेगांवकर, राजगोपालाचारी या व कितीतरी थोर भारतीय व्यक्तींच्या एखाददुसऱ्या स्वभावविशेषावर प्रकाश पडलेला आहे.

देशमुखांनी निरनिराळ्या विषयांवर आपली मतें ठासून मांडलीं आहेत. लष्करी शिक्षण सक्तीचें केलें पाहिजे, लोकशाही यशस्वी करण्याकरिता लोकमत सदैव संघटित व जागरूक राहिलें पाहिजे, समाजांतला खुळा धर्मभोळेपणा नाहीसा व्हावा हीं त्यांतलीं कांही मतें आहेत. आजची बदललेली परिस्थिति लक्षांत घेऊन आजचे सामाजिक प्रश्न सोडविले पाहिजेत याची देशमुखांना पूर्ण जाणीव आहे. जबलपूरच्या दोन व्याकाय मुलींशीं झालेला त्यांचा संवाद व त्यावर त्यांनी केलेलें भाष्य हें या दृष्टीने वाचून पाहण्यासारखें आहे. गरीब मध्यमवर्गातील सुशिक्षित मुलींना आज नाइलाजाने नोकरी करावी लागत आहे, यासंबंधी त्यांनी केलेली मीमांसा जशी वस्तुनिष्ठ तशीच उद्बोधक आहे. अनेक सामाजिक व राजकीय प्रश्नांसंबंधीची आपली प्रतिक्रिया देशमुखांनी मोठ्या तडफदार रीतीने व्यक्त केली आहे.

या पुस्तकांत नागपुरी भाषा वापरली आहे. सबंध महाराष्ट्रांतील सर्वसामान्य वाचकांकरिता व विद्यार्थ्यांकरिता लिहावयाच्या ग्रंथांत प्रादेशिक भाषा वापरणें कितपत योग्य आहे हा विवाद्य प्रश्न आहे. ग्रंथकर्त्याची ती मातृभाषाच असल्यामुळे आणि तिला

अनुक्रमणिका

त्यांच्या लढाऊ वृत्तीची जोड मिळाली असल्यामुळें ही नागपुरी भाषा जीवंत आणि जोमदार वाटते.

आपल्या देशांतील निरनिराळ्या सामाजिक व राजकीय प्रश्नांचा आस्थापूर्वक अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक तरुणाने व तरुणीने हें पुस्तक वाचलेंच पाहिजे इतकें तें महत्वपूर्ण आहे.

—अ. ना. देशपांडे

Problems of Communism (Vol. IV No 1. January–February 55) 'साम्यवादाचे प्रश्न' या द्वैमासिकाचा चवथ्या वर्षाचा पहिला अंक आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आलेला आहे. या नियतकालिकाचें स्वरूप अत्यंत गंभीर आणि वैचारिक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या आणि साम्यवादाच्या विद्यार्थ्यांसाठी हें मासिक फारच उपयुक्त आहे. सोव्हिएट रशिया व चीन यांजसंबंधी तसेंच साम्यवादी विचारसरणीसंबंधी साधकबाधक टीका, साम्यवादी विचारनियंत्रणाला विरोध, हुकूमशाही राज्यव्यवस्थेचा कडकडीत निषेध हे या नियतकालिकाचे विषय आहेत. चीनमधील सामुदायिक शेतीच्या प्रयोगांतील हत्याकांड, झेकोस्लोव्हाकियांतील राजकीय परिस्थिति, सोव्हिएट रशियांतील वर्गीय भेदाभेद, सोव्हिएट चित्रपटकलेचें आजचें स्वरूप इत्यादि विषयांवर लिहिलेले लेख या अंकांत संग्रहित केलेले आहेत. लेखांतील टीका उच्च पातळीची व वैचारिक पद्धतीची निदर्शक आहे. सोव्हिएट व सोव्हिएटहितैषी नियतकालिकांतून विरोधी पक्षांवर जी सवंग टीका येते तिचा मागमूसहि येथे आढळणार नाही. सोव्हिएटच्या विचारनियंत्रणाला व कुशल प्रचारयंत्राला बळी पडलेले अनेक कार्यकर्ते आमच्या पाहण्यांत आहेत. अशा कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी आणि साम्यवादी दुर्मतांचा ध्वंस करण्यासाठी अशा नियतकालिकांची फार मोठी गरज निर्माण झालेली आहे. राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांनी या द्वैमासिकांतील लेखांचा अभ्यास करावा.

(Published by Special Materials Section, United States Information Agency, Washington 25, D. C., Single copy 35 cents. मुंबई येथील USIS कार्यालयांतून हें मासिक मागवितां येईल.)

शरत् अभिवन्दना

(पान ११ वरून)

बुद्धिवादहि मानवी जीवनांत 'शेष प्रश्न' होऊं शकत नाही याची जाणीव असल्यामुळेच की काय शरत्बाबूंनी कळत वा न कळत बुद्धि–वाद व भावनावाद यांचा संघर्ष कथेंत व कमलमधे दाखविला आहे. जीवनाच्या साऱ्याच समस्या बुद्धिवादाने सुटत नाहीत, साऱ्याच गुंतागुती बुद्धिवादाने उकलत नाहीत, असें दिसतें. बुद्धिवादाचा रखरखित सहारा तुडवितांना अधून-मधून भावनांच्या ओलाव्याच्या जलयली (Oases) मार्गांत दृग्गोचर होतातच आणि त्यामुळेच प्रगतिमार्गक्रमण सुकर होतें. बालकाच्या शरीराचा व मनाचा विकास बुद्धिगम्य असला तरी, वात्सल्य व मातृप्रेम यांचें विश्लेषण करतांना फ्रॉइड, अॅडलर किंवा जुंग हे देखील तोटके व थिटे पडतात. मनोरमेचें अजितवरील प्रेम उडून शिवनाथसारख्या व्यसनी माणसावर तें जडणें, मला राजेन्द्राविषयी तहान लागणें, नीलिमेची आशुबाबूसारख्या स्थविरावर आसक्ति जडणें इ० घटनांचें पृथक्करण निर्भेळ बुद्धिवाद करूं शकत नाही. श्रद्धा, प्रेम, निष्ठा, भावुकता इत्यादि अमूर्त मनोव्यापारांनाहि जीवनांत स्थान आहे. बुद्धि व भावना यांच्या संघर्षामुळे माझें पात्र शरद्बाबूंच्या नारायणी, बिन्दु, हेमांगिनी, सारदा, सावित्री इत्यादि पात्रांप्रमाणे हृदय-संवेद्य व आकर्षणीय वाटत नाही, मनाची पकड घेत नाही. त्यांचा बुद्धिवादहि आशुबाबूंच्या भावनावशतेला विवश होतो. निर्मळ व ऋजु स्वभावाच्या, भावनाप्रधान आशुबाबूंविषयी मला श्रद्धा उत्पन्न होते व माझ्या बुद्धिवादाला त्या सच्चरित उदार आत्म्यासमोर नतमस्तक व्हावेंसें वाटतें. हा श्रद्धेचा व भावनेचा, तर्कशुद्ध बुद्धिवादावरही मिळवलेला विजय नव्हे का ?

युगवाणी (एप्रिल १९५४ ते मार्च १९५५) वार्षिक सूची

लेख

लेखक आणि कवि यांची सूची

संघवार्ता

केंद्रवृत्त नागपूर,

ना. रा. शेंडे
सरचिटणीस, वि. सा. संघ
यांजकडून

विदर्भ साहित्य संमेलन, अधिवेशन १७ वें, नागपूर

शनिवार दि. १९ फेब्रुवारी, १९५५ रोजीं सायंकाळीं ५-३० वाजतां विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या १७ व्या अधिवेशनाला सुरुवात झाली. अधिवेशनासाठी उत्तर अंबाझरी रस्त्यावरील विदर्भ साहित्य मंदिराच्या विस्तीर्ण आवारांत खास प्रशस्त शामियाना उभारला होता.

व्यासपीठावरील मानकरी

व्यासपीठावर संघाध्यक्ष श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे; विदर्भ साहित्य संघाचे विश्वस्त न्यायमूर्ति के. तु. उर्फ अण्णासाहेब मंगळमूर्ति; पूर्वाध्यक्ष डॉ. य खु. देशपांडे, डॉ. वि. भि. कोलते, डॉ. मा. गो. देशमुख, श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर, प्रा. सौ. कुसुमावतीबाई देशपांडे, प्रा. भ. श्री. पंडित आणि डॉ. शं. दा. पेंडसे, तसेंच सरचिटणीस श्री. ना. रा. शेंडे, विराजमान झाले होते.

शारदास्तवनाने अधिवेशनाला प्रारंभ

कु. कुसुम साठे आणि कु. प्रभा अणावकर यांनी गायिलेल्या सुस्वर शारदास्तवनाने अधिवेशनाच्या कार्यक्रमास प्रारंभ झाला.

न्यायमूर्ति श्री. मंगळमूर्ति यांचें स्वागतपर भाषण

शारदास्तवनानंतर स्वागताध्यक्ष न्यायमूर्ति श्री. के. तु. मंगळमूर्ति यांनी स्वागतपर भाषण केलें. प्रतिनीधींचें आनंदाने स्वागत करून संघाला कार्य करतां येईल या दृष्टीने विधायक भरीव सूचना प्रतिनिधींपुढे मांडतांना ते म्हणाले, "नागपूरची, नागपूर बाहेरची आणि नंतर मध्यप्रदेशाबाहेरची विद्वान माणसें पाळीपाळीने बोलावून त्यांचीं व्याख्यानें संघानें करविलीं पाहिजेत. संघाचा स्वतःचा छापखाना असावा आणि तो नुसता छापखाना असून उपयोग नाही तर त्याबरोबर ग्रंथमालाहि काढली पाहिजे. आता संघाने ग्रंथप्रकाशन हें आपलें कर्तव्य मानावें. संघातर्फे होणाऱ्या व्याख्यानांचें ग्रंथरूपाने प्रकाशन करावें. तसेंच संघाने लोकशाहीला अत्यंत अवश्यभूत असलेलें वक्तृत्व तरुण पिढीला शिकविण्याचीहि सोय केली पाहिजे. हीं कामें पूर्ण करतांना मंदिराच्या उभारणीचें कामहि करावयाचें आहे, याचा विसर पडूं देऊं नये."

कै. ह. ना. नेने यांच्या प्रतिमेचें अनावरण

त्यानंतर दानशूर श्रीमान् दादासाहेब बनवटे यांनी संघाला देणगीदाखल दिलेल्या दिवंगत

संघाध्यक्ष श्री. हरिभाऊ नेने यांच्या अप्रतिम प्रतिमेचें, विद्यमान संघाध्यक्षांच्या हस्तें अनावरण झालें. संघाध्‍ ्यांनी कै. हरिभाऊंच्या प्रतिमेस पुष्पहार अर्पण केला.

ाध्यक्षांचा सत्कार

वागताध्यक्ष न्यायमूर्ति के. तु. मंगळमूर्ति यांनी अध्यक्ष श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे यांना हार यांचा सत्कार केल्यावर श्री. व. बा. शब्दे यांनी भंडारा, गोंदिया, वि. सा. संघशाखांतर्फे, श्री. ा. रानडे यांनी महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, मध्यप्रदेश शाखेतर्फे; न्यायमूर्ति रामभाऊ दाते यांनी मराठी साहित्य सभा, इंदूर तर्फे आणि श्री. मा. गो. जामदार यांनी भारतीय भाषाध्ययन मंदिर, नागपूर तर्फे, संमेलनाध्यक्षांना पुष्पमाला अर्पण केल्या.

संमेलनाला आलेले शुभ संदेश

त्यानंतर मर्ि ा श्री. ना. रा. शेंडे यांनी संमेलनाला आलेले शुभसंदेश वाचून दाखविले. ्माजकल्याण मं् दोनदयाल गुप्त; माननीय मा. श्री. अणे, पुणें; श्री. वा. दा. गोखले, ्वटणीस, महाराष्ट्र परिषद्, पुणें; आचार्य प्र. के. अत्रे, श्री. राजा बढे, मुंबई; श्री. ना. रा. बामणगांवकर, अमराव्त्,् ्विभूषण श्री. ब. ग. खापर्डे, अमरावती; श्रीमंत दा. वि. देशमुख, नागपूर; मीमांसाभूषण श्री. पु. बा. साठे, बनारस; श्री. अ. ह. लिमये, पुणें; श्री. रा. रा. ओझरकर, खामगांव; श्री. प्र. ना. वैद्य, अचलपूर; प्रभृतींचे, संमेलनाला शुभ चिंतणारे संदेश आले होते.

संदेशवाचनानंतर श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे यांचें अध्यक्षीय भाषण झालें. तें अन्यत्र या अंकासोबत जोडलेलें आहेच.

परीक्षा समितीच्या केन्द्राधिकाऱ्यांची सभा

संमेलनाच्या दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे रविवार दि. २०–२–५५ रोजीं सकाळीं ७–३० वाजतां परीक्षा समितीच्या केंद्राधिकाऱ्यांच्या सभेने कार्यक्रमास सुरुवात झाली.

सर्वसाधारण सभा

त्यानंतर सकाळीं ८–३० वाजतां भरणारी संमेलनप्रसंगींची सर्वसा् ्भा, गणपूर्तीच्या अभावीं स्थगित होऊन, त्याच दिवशीं, त्याच जागीं, अध्यक्ष श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखाली सकाळीं ९ वाजतां सुरू झाली.

सर्वप्रथम सरचिटणीसांनी दि. २५–४–५४ च्या वार्षिक साधारण सभेचा अहवाल, तसेंच दि. १६–१–५५ च्या विशेष साधारण सभेचा अहवाल वाचून दाखविला. हे दोन्ही अहवाल मंजूर झाले.

त्यानंतर घटना नियम १२ अं. प्रमाणे १९५५–५६ सालच्या निवडणुकीसाठी लवादाची निवडणूक करण्याचा प्रश्न सभेपुढे आला. लवादासाठी प्रा. पां. कृ. सावळापूरकर ह्यांनी डॉ. य. खु. देशपांडे यांचें नांव सुचविलें आणि श्री. तु. ना. काटकर ह्यांनी त्यांना दुजोरा दिला; त्याचप्रमाणे श्री. म. ना. अंजीकर ह्यांनी श्री. ना. क. तांबी यांचें नांव सुचविलें आणि श्री. ना. गो. जोशी ह्यांनी त्यांना दुजोरा दिला. सभासदांनी हात वर करून दिलेल्या मतदानांत श्री. ना क. तांबी ह्यांना ५३ आणि डॉ. य. खु. देशपांडे ह्यांना ५० मतें पडलीं. त्यावर श्री. श. वा. रानडे यांनी पोल मागितला

आणि अध्यक्षांनी पोल मंजूर केला. पोलच्या मतदारांच्या मताधिकाराची तपासणी करण्यांत येऊन डॉ. यं. खु. देशपांडे यांना ५७ व. श्री. ना. क. तांबी यांना ५६ मतें पडलीं. डॉ. य. खु. देशपांडे १९५५-५६ च्या निवडणुकींकरिता, लवाद निवडून आल्याचें अध्यक्षांनी जाहीर केलें. अध्यक्षांच्या निर्णयानंतर श्री. त्रिं. गो. देशमुख यांनी पुन्हा पोल मागितला पण अध्यक्षांनी ती मागणी नामंजूर केली.

ह्यानंतर परीक्षा समितीच्या ५०० रु. च्या जादा खर्चाच्या मंजुरीचा प्रश्न सभेपुढे आला. परीक्षा समितीचे संचालक, प्रा. पां. कृ. सावळापूरकर ह्यांनी समितीच्या वाढत्या कार्याची माहिती देऊन परीक्षा समितीची ५०० रु. ची जादा मागणी मंजूर करण्यांत यावी अशी सभेला विनंती केली. त्यांच्या मागणीला श्री. तु. ना. काटकर ह्यांनी दुजोरा दिल्यावर श्री. ना. क. तांबी यांनीं सांगितलें कीं, अशी मागणी मांडतांना 'रिॲप्रोप्रिअेटेड बजेट' सभागृहास सादर केलें पाहिजे व तसें बजेट सभेपुढे आलेलें नसल्याने ह्या मागणीस मंजुरी देण्यांत येऊं नये. ही ५०० रु. ची जादा खर्चाची मागणी मतास टाकण्यांत येऊन ५२ विरुद्ध ५९ मतांनी ती नामंजूर झाली.

त्यानंतर श्री. ना. क. तांबी ह्यांच्या दि. २१-१-५५ च्या पत्राने आलेला ठराव क्र. ३ हा वार्षिक सभेंत मांडावयाचा आहे असें त्यांनीच लिहिलेलें असल्यामुळे ह्या सभेपुढे तो मांडण्याचें प्रयोजन नाही; येत्या वार्षिक साधारण सभेपुढे मात्र तो मांडण्यांत येईल असें अध्यक्षांनी जाहीर केल्यावर ही सभा संपली.

विषयनियामक समितीची बैठक

सर्वसाधारण सभा आटोपतांच बराच उशीर झाल्यामुळे ह्याच सभेचें रूपांतर विषयनियामक समितींत करण्यांत यावें अशी अध्यक्षांनी सूचना केल्यावर बैठकीस सुरुवात झाली.

प्रथम अध्यक्षांनी खालील दुखवट्याचा ठराव सभेपुढे ठेवला.

" विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष श्री. ह. ना. नेने, आजीव सदस्य श्री. द. वा. शिदोरे आणि श्रीमंत पूर्णचंद्रराव बुटी, तसेंच श्री. भाऊराव बोरकर, श्री. रामचंद्रराव वाईकर आणि श्री. श्री. वि. परांजपे, ह्यांच्या दुःखद निधनाबद्दल ही सभा आपलें दुःख व्यक्त करते. त्यांच्या कुटुंबियांवर ओढवलेल्या दुःखांत हें संमेलन सहभागी आहे.

ईश्वर मृतात्म्यांस सद्गति देवो !"

हा ठराव एक मिनिट उभें राहून एकमताने मंजूर झाला.

ह्या नंतर श्री. ना. क. तांबी यांनी दि. २१-१-५५ च्या पत्राने आपणांस मांडावयाचे असलेले, खामगाव अधिवेशनांत मंजूर झालेले (१) परिभाषाविषयक व (२) राज्यभाषाविषयक, ठराव क्र. ४ व ६, वाचून दाखवून ते आपणांस आता मांडावयाचे नसल्याने आपण परत घेतों असें घोषित केलें.

श्री. केशव केळकर यांचा, श्री. बाबुराव चिमोटे यांनी दुजोरा दिलेला, मध्यप्रदेश सरकारच्या, केंद्रीय धर्तीवर राज्यांत संगीत, नृत्य, नाटक अकादमी स्थापन करण्याच्या उपक्रमाचें स्वागत करणारा ठराव सभेपुढे आला. सूचकांनी हा ठराव मताला टाकावयाचा असल्यास तो मला मांडावयाचा नाही असें म्हणून ठराव परत घेतला.

त्यानंतर श्री. म. ग. दीक्षित यांचा खालील ठराव सभेपुढे आला.

"देवनागरी ही राष्ट्रलिपी भारतांतून सर्व भिन्नभाषी व भिन्नलिपी प्रांतांतून लोकप्रिय करण्यासाठी विदर्भ साहित्य संमेलनाचे वतीने एक देवनागरी--लिपिसुधार-मंडळ स्थापण्यांत यावें व त्या

मंडळाने हिंदी-सुधार-मंडळास वेळोवेळीं सहाय्य करावें व स्वतंत्र सूचनाहि आवश्यक त्या कराव्यात."

सूचकांनी ठराव वाचून दाखविला व श्री. दे. गो. लांडगे यांनी त्यांना अनुमोदन दिलें.

ठराव मतास टाकण्यांत येऊन तो बहुमताने नामंजूर झाला.

ह्यानंतर विषय नियामक समितीची बैठक संपली.

नवकाव्यावर उद्बोधक परिसंवाद

दुपारीं ३-३० वाजतां 'नवकाव्य' ह्या विषयावर प्रा. या. मु. पाठक यांचे अध्यक्षतेखाली परिसंवाद घडविण्यांत आला.

परिसंवादांत, नवकाव्याचा दृष्टिकोन या विषयावर श्री. वा रा. कान्त; नवकाव्याची प्रतिमासृष्टि या विषयावर श्री. शरच्चंद्र मुक्तिबोध आणि नवकाव्याची भाषा या विषयावर प्रा. शांताबाई शेळके, ह्या सुविद्य वक्त्यांचीं विचारप्रवर्तक भाषणें झालीं.

शेवटीं प्रा. या. मु. पाठक यांनी नवकाव्याची तौलनिक दृष्टया मीमांसा केली.

खुलें अधिवेशन

सायंकाळीं ५-३० वाजतां श्रीमान् दादासाहेब खापर्डे यांचे अध्यक्षतेखाली खुल्या अधिवेशनास सुरुवात झाली.

प्रथम अध्यक्षांनी विषयनियामक समितींत संमत झालेला दुखवटयाचा ठराव मांडला व अधिवेशनाने तो एक मिनिट उभें राहून मंजूर केला.

पारितोषिक व प्रमाणपत्रवितरण समारंभ

संघाध्यक्षांच्या हस्तें खालील पारितोषिक आणि प्रमाण-पत्र-वितरणसमारंभ साजरा करण्यांत आला. विदर्भ साहित्य संघ, परीक्षा समितीच्या 'साहित्यपारंगत' ह्या सर्वोच्च परीक्षेंत सर्वप्रथम आल्याबद्दल, श्री. रा. ब. सूर्यकर, गुरुकुंज-मोझरी, ह्यांना १९५४ चें आणि कु. पद्मा बेटावदकर भंडारा ह्यांना १९५५ चें डॉ. वा. ग. शिंगणापूरकर सुवर्ण-पदक; 'साहित्यविनीत' परीक्षेंत सर्व प्रथम आल्याबद्दल, कु. सुधा व्यवहारे, भंडारा ह्यांना १९५४ जानेवारी, श्री. प्रभाकर वैद्य, रासेगांव ह्यांना १९५४ ऑगस्ट आणि श्री. श्रीधर मालठाणकर, हिंगणघाट ह्यांना १९५५ जानेवारी चें कै. प्रा. ना. कृ. दिवाणजी पारितोषिक; तसेंच सा. पारंगत आणि सा. स्नातक परीक्षांत उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्रें देण्यांत आलीं.

अध्यक्षांचें समारोपाचें भाषण

ह्या समारंभानंतर अधिवेशनाच्या समारोपादाखल अध्यक्षांनी छोटेसें भाषण केलें. त्यांत त्यांनी वि. सा. संघांत राजकारण शिरूं न देतां संघाचें भरीव कार्य करावें अशी विनंती केली.

सरचिटणीसांचें आभारप्रदर्शन

शेवटीं सरचिटणीस श्री. ना. ग. शेंडे यांनी अधिवेशनास आलेल्या प्रतिनिधींचे व अधिवेशन यशस्वी करण्यास ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानले.

विशेषतः श्रीमंत भास्करराव बुटी, श्री. नी. सी. कारखानीस, सौ. इंदुमती गंधे, श्री. शं. बा. फलटणकर, श्री. श्री. वि. गंधे, श्री. बाबुराव चिमोटे, श्री. ल. वा. तेलंग, प्रा. स. गो. सोमलवार, श्री. ना. हि. सोनडुले; श्री. र. वि. कुळकर्णी, श्री. चंदुलाल मुळे प्रभृतींचे तसेंच श्री. भाऊसाहेब खोत, संस्कृत नाट्यमंडळ आणि नटवर्ग; सौ. विजयाबाई करंदीकर; श्री. पु. व्यं. दारव्हेकर आणि नटवर्ग, भालचंद्र बूट आणि नटवर्ग सौ. कमलाबाई पावणस्कर, कु. कुसुम साठे, कु. प्रभा अणावकर आणि संयोजक श्री. प्र. नी. खर्डेनविस, आचार्य, भातखंडे संगीत महाविद्यालय यांचे आभार मानले.

वंदेमातरम् गीताने अधिवेशन समाप्त

सौ. कमलाबाई पावणस्कर यांनी वंदेमातरम् गायिल्यावर हें अधिवेशन समाप्त झालें.

सांस्कृतिक समितीने सादर केलेले चार उत्कृष्ट नाट्यप्रयोग

अधिवेशनाच्या दोन्ही दिवसांच्या करमणुकीच्या कार्यक्रमांचें आयोजन सांस्कृतिक समितीतर्फे करण्यांत आलें होतें. सांस्कृतिक समितीचे आमंत्रक श्री. केशव केळकर व सभासद ह्यांनी स्थानिक कलावंतांच्या सहकार्याने अत्यंत परिश्रमपूर्वक एकूण चार बहारदार नाटकें प्रतिनिधींना सादर केलीं.

ह्या चार नाटकांचे प्रयोग पुढील क्रमाने सादर करण्यांत आले.

शनिवार दि. १९-२-५५ रोजीं रात्रीं ९-३० वाजतां भासाचें 'चारुदत्तम्' ह्या संस्कृत नाटकाचा प्रयोग नागपुरांतील संस्कृत नाट्यमंडळाने केला. या नाट्यप्रयोगांतील कु. मीना करंदीकर आणि कु. शकुंतला बनहट्टी यांचें संस्कृत गीतांवर आधारलेलें नृत्य उत्कृष्ट झालें. त्यानंतर लगेच 'कोण होता तो!' ह्या स्वलिखित मराठी विनोदी नाटिकेचा प्रयोग श्री. पु. व्यं. दारव्हेकर ह्यांनी कलानिकुंजच्या नटवर्गाच्या सहाय्याने सादर केला.

दुसऱ्या दिवशीं, रविवार दि. २०-२-५५ रोजीं रात्रीं ९-३० वाजतां प्रथम श्री. केशव केळकर लिखित 'पहायला येतात' ह्या विनोदी नाटिकेचा प्रयोग श्री. भालचंद्र बूट यांनी सादर केला ह्यानंतर लगेच सॉमरसेट मॉम ह्यांच्या 'कॉन्स्टंट वाईफ' ह्या नाटकाचा श्री. पु. व्यं. दारव्हेकर यांनी केलेला मराठी अनुवाद 'सप्तपदी' नाट्यदर्शन पद्धतीने सादर करण्यांत आला. ह्या प्रयोगांत रंगभूमीचा उपयोग करून घेऊन नाटकांतील भाषणें नटांनी साभिनय वाचून दाखविलीं.

वरील चारहि प्रयोग अत्यंत यशस्वी झाले याचा प्रत्यय म्हणजेच प्रेक्षकांची प्रचंड उपस्थिति आणि त्यांनी शेवटपर्यंत राखलेली शांतता ही होय.

* *

१९५५-५६ सालासाठा अध्यक्षांची व कार्यकारी मंडळाची निवडणूक

दि. १९ फेब्रुवारी १९५५ रोजीं सायंकाळीं ६ वाजतां मतदान बंद झाल्यावर गणकांनी सर्व मतपत्रिका उपस्थित उमेदवारांच्या समोर ताब्यांत घेऊन सीलबंद केल्या. अध्यक्षांचे आदेशानुसार संमेलनामुळे दि. २१-२-५५, सोमवारीं सायंकाळीं ६-३० वाजतां मतमोजणीस

अनुक्रमणिका

प्रारंभ झाला. दि. २५-२-५५ रोजीं पहाटे १२-३० वाजतां मतमोजणी संपली. गणकांनी अध्यक्षांना निवडणुकीचें प्रतिवृत्त सादर केल्यावर विद्यमान संघाध्यक्षांनी दि. २५-२-५५ पहाटे १-३० वाजतां १९५५-५६ करिता अध्यक्षपदासाठी श्रीमान् बाळासाहेब खापर्डे निवडून आल्याचें जाहीर केलें.

तसेंच, १९५५-५६ करितां कार्यकारी मंडळावर पुढील १६ उमेदवार निवडून आल्याचें अध्यक्षांनी जाहीर केलें.

(१) श्री. पां. बा. गडकरी
(२) श्री. तु. ना. काटकर
(३) डॉ. ना. के. महाजन
(४) श्री. मनोहर खोलकुटे
(५) श्री. व. बा. शब्दे
(६) श्री. द. रा. गोमकाळे
(७) प्रा. पां. कृ. सावळापूरकर
(८) श्री. पुरुषोत्तम दिवाकर ढवळे
(९) सौ. इंदुमति शेवडे
(१०) श्री. दि. ब. पंडित
(११) श्री. श्री. वि. गंधे
(१२) प्रा. मा. ल. व्यवहारे
(१३) श्री. रा. पु. सगदेव
(१४) प्रा. कृ. त्र्यं. पेशकार
(१५) श्री. त्रि. गो. देशमुख
(१६) श्री. ल. वि. पांढरीपांडे

शेवटीं गणक श्री. भाऊराव भोयर आणि शं. बा. फलटणकर ह्यांनी आपलें काम दक्षतेने व चोखपणे सतत चार दिवस परिश्रम घेऊन बजावलें त्याबद्दल त्यांचे व इतर सहकाऱ्यांचे अध्यक्षांनी मनःपूर्वक आभार मानले.

नवीन संघाध्यक्ष श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे यांनी दिनांक २५-२-५५ रोजीं घटना नियम १३ प्रमाणे प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे आणि श्री. ना. रा. शेंडे या दोघांना १९५५-५६ सालच्या कार्यकारी मंडळावर सभासद म्हणून नियुक्त केलें.

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संमेलन

सतरावें अधिवेशन, नागपूर

(दिनांक १९ व २० फेब्रुवारी १९५५)

संमेलनाध्यक्ष श्रीमान् बाबासाहेब खापर्डे यांचें भाषण

अनुक्रमणिका

सर्व सभ्य गृहस्थ आणि भगिनीवर्ग !

मला आपण या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान दिलें यावद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहें. हें आपण दिलेलें स्थान मी किती आभारपूर्वक स्वीकारतों ह्याचें मला शब्दानें वर्णन करितां येत नाही. एवढेंच सांगणें शक्य आहे की, मी बोलतों हें औपचारिक नाही. औपचारिक नाही असें म्हणणेंहि आपणाला एक उपचारच वाटण्याचा संभव आहे, परंतु माझें हृद्‌गत सांगण्याची माझ्या वाणींत शक्ति नाही, हें मी प्रांजळपणे कबूल करतों. माझे बंधु कविभूषण अण्णासाहेब खापर्डे ह्यांनी हा संघ स्थापन केला. माझे वडील कै. दादासाहेब खापर्डे, कै. तात्यासाहेब केळकर कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ह्यांनी हें पद भूषित केलें आणि आज ह्या सभेस उपस्थित असलेल्या कांही प्रथितयश आणि ख्यातनाम साहित्यिकांनीहि हें अध्यक्षपद मंडित केलेलें आहे. तेव्हा त्या पदावर अधिष्ठित होतांना माझ्या अंतःकरणांत कातरता आहे हें साहजिकच आहे. माझे बंधु आणि माझे वडील ह्यांचा ह्या संघाशीं इतका निकट संबंध असल्यामुळे मला या संघासंबंधी आत्मीयता वाटते. आणि आपण एकमुखी केलेल्या आज्ञेचें उल्लंघन करणें माझ्या शक्तीबाहेरचें होतें म्हणून मी ही जबाबदारी पत्करली. मी माझें कर्तव्य पार पाडीत असतांना माझेकडून जी उणीव होईल ती आपण आपल्या सदयतेनें भरून काढावी, अशी माझी नम्र विनंती आहे.

हा संघ स्थापन झाला तेव्हा त्याची इतक्या थोडया अवकाशांत येवढी भरभराट होईल ही कल्पना नव्हती. संघाचा आजचा उत्कर्ष हा सर्वस्वीं आपल्या सर्वांच्या श्रमांचें फल आहे आणि मी आपल्याला त्याबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद देतों. आता या संघाला स्वतःची ही सुंदर आणि प्रेक्षणीय इमारत अत्यंत प्रमुख जागीं बांधतां आली ह्याचें श्रेय आपणां सर्वांस आहे. आणि आपण या संघाकरितां इतके परिश्रम केले याबद्दल पुढच्या पिढया आपणास धन्यवाद देतील, याबद्दल शंका नाही. ह्यासंबंधींचा उल्लेख मी पुन्हा एकदा माझ्या या लहानशा भाषणाच्या शेवटीं करणारच आहें.

गतवर्षी या संघाच्या जीवनांत दोन घटना घडून आल्या. गेल्या एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस राष्ट्रपति श्री. राजेंद्रबाबू ह्यांनी या इमारतीचें उद्‌घाटन केलें ही या संघाच्या आयुष्यांतील फार मोठी महत्त्वाची घटना आहे. त्यांतल्या त्यांत श्री. राजेंद्रबाबू कै. दादासाहेब खापर्डे यांच्या पुतळ्याचें अनावरण करावयास आले असतांना तो प्रसंग साधून ह्या इमारतीचें उद्‌घाटन करण्यांत आलें हा योगायोग परमेश्वराच्या कृपेनेंच घडून आला असें वाटल्यावाचून राहात नाही. दुसरी घटना म्हणजे माझे परममित्र कै. हरिभाऊ नेने हे संघाचे अध्यक्ष असतां आपणांस सोडून गेले. कै. हरिभाऊ नेने हे उमरावतीस नोकरीनिमित्त पुष्कळ दिवस होते. त्यांचा व माझा त्याकारणें पुष्कळ संपर्क आला व मैत्री झाली. त्यांचा गाढ वाङ्मयीन अभ्यास व विशेषतः

महानुभावीय वाङ्मयासंबंधीं त्यांनी केलेले परिश्रम हे पाहून मला त्यांच्याविषयी फार मोठा आदर उत्पन्न झाला. त्यांच्या सर्व कार्यास व हेतूंस मी माझ्याकडून सर्वतोपरी शक्यतोंवर माझ्या अल्प सामर्थ्याप्रमाणे थोडेंबहुत साहाय्य केलें व त्यांच्या इच्छेआड मी कधीहि आलों नाही. त्यांच्यासारखा साहित्यिक आपल्यांतून गेला हें आपलें दुर्दैव आहे. त्यांचा गोड व मनमिळाऊ स्वभाव, गोड भाषा आणि सर्वांस सहकार्य देण्याची आतुरता आपल्या सर्वांच्या परिचयाचीच आहे. त्यांचें अभिजात साहित्य व संशोधनात्मक बुद्धीने लिहिलेले महानुभाव वाङ्मयासंबंधीचें वाङ्मय आपल्या परिचयाचेंच आहे. त्यांच्या निधनाने झालेली हानि लवकर भरून निघेल असें वाटत नाही. असो! मृत्यु ही अशी एक घटना आहे की, तिच्या गूढासंबंधी निश्चित निर्णय कोणासहि सांगतां आला नाही. या मर्त्य जगांत घडत असलेल्या घटना पाहण्यापलिकडे व सहन करण्यापलिकडे मनुष्याच्या हातीं कांहीहि नाही. माझा स्वतःचा पुनर्जन्मावर व अनंत कालाच्या ओघांत चालणाऱ्या उत्क्रांतीवर भरवसा आहे आणि मी अशी आशा करतों की, आपले हरिभाऊ या भूमीच्या उद्धारार्थ पुन्हा येतील आणि कष्ट करतील. तेव्हा आपण असूं किंवा नसूं ही गोष्ट निराळी! परमेश्वर हरिभाऊंना सद्गति देवो आणि त्यांच्या उत्क्रांतीस साह्यभूत होवो अशी मी त्या दयाघन परमेश्वरचरणीं प्रार्थना करतों.

विदर्भाची थोर साहित्यिक परंपरा

आपला विदर्भ फार प्राचीन प्रांत आहे. मला असें वाटतें की, इतक्या प्राचीन प्रांताचा उल्लेख आज इतर प्रांतांविषयी फार क्वचित सापडेल. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये कौंडिण्य शिष्याविषयी 'वैदर्भि कौण्डिण्यः' असा उल्लेख आहे. माझ्या स्मरणाप्रमाणे या उपनिषदांत विदर्भाविषयी दोनदा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे प्रश्नोपनिषदामध्ये 'भार्गवो वैदर्भिः' असा भार्गवाचा उल्लेख आहे. यावरून या उपनिषद्कालींहि विदर्भ देश भरभराटींत होता व विद्यार्जनाविषयी तत्पर होता असें दिसतें. विदर्भाचा महाभारतांत उल्लेख आहे, हें आपणांस विदित आहेच. 'मालविकाग्निमित्र' नाटकांत कालिदासाने विदर्भाचा उल्लेख केला आहे. रुक्मिणी, दमयंती, लोपामुद्रा, जिजाबाई ह्या प्रातःस्मरणीय सती साध्वी, आपल्या विदर्भां-तूनच निर्माण झाल्या. रुक्मिणीचें हरण भगवान् श्रीकृष्णांनी आमच्या अमरावतीस असलेल्या अंबे-च्या देवालयापासूनच केलें अशी दंतकथा आहे. हल्ली चिखलदरा नांवाचा डोंगर प्रसिद्ध आहे, त्याचें मूळचें नांव कीचकदरा आहे. कीचकाचा वध त्या ठिकाणीं झाला अशी आख्यायिका आहे. वैराट नांवाचें गाव अद्यापहि मेळघाटांत आहे. या प्रदेशाची वाङ्मयपरंपराहि फार थोर व प्राचीन आहे.

'वैदर्भी रीति' म्हणून प्रसिद्ध असलेली लेखनपद्धति आपल्या विदर्भाचीच! कालिदासानेहि या पद्धतीचा अवलंब केला आणि कालिदास हे सर्वोत्तम कवि मानल्या जाण्यास जीं कारणें आहेत, त्यांपैकी एक म्हणजे त्यांनी वैदर्भी रीतीचा आपल्या लिखाणांत उपयोग केला, ही एक आहे. भवभूतीहि आपल्या विदर्भांतलेच! भवभूतीने वैदर्भी रीतीचा उपयोग केलाच आणि इतरहि

रीती वापरल्या हा त्यांचा विशेष आहे. त्यांच्या लेखनपद्धतीचा त्यांच्या उत्तररामचरित या अमर नाटकांत उत्तम आविष्कार झाला आहे भारवीने आपलें महाकाव्य अचलपुरास लिहिलें. मला अभिमानाने सांगावेंसें वाटतें की माझाहि जन्म अचलपुरासच झाला. माझ्या जन्मस्थळीं भारवीने काव्य लिहिलें असें म्हणतां न आलें तरी भारवीने ज्या ठिकाणीं आपलें महाकाव्य लिहिलें त्या ठिकाणीं माझा जन्म झाला येवढें तरी निर्विवादपणें म्हणतां येतें. या योगायोगाचा मला सहजच अभिमान वाटतो.

मराठीची जन्मभूमि आपला हा विदर्भच ! मराठीचे आद्यकवि मानल्या गेलेले मुकुंदराज आपल्या विदर्भांतले आणि खेर्डा या गावीं त्यांची समाधि आहे. श्रीज्ञानेश्वर, श्रीसमर्थ व त्याच-प्रमाणे मोठाल्या कवी व संतांनी ही भूमि भूषविली आहे. बालरामायण नांवाच्या आपल्या ग्रंथांत राजशेखराने या भूमीस 'सारस्वती जन्मभू:' असें म्हटलें आहे. श्रीज्ञानेश्वरांच्या नंतरहि संतांची व संतवाङ्मयाची परंपरा महानुभाव पंथाने चालू ठेवली आणि त्या पंथाचे प्रारंभी–प्रारंभींचें वाङ्मय आपल्या विदर्भांतच लिहिल्या गेलें. त्यानंतरच्या काळांतहि देवनाथ, दयाळनाथ इत्यादि सर्वोत्तम काव्य लिहिणारे संतकवि आपल्या विदर्भांतच झाले. ही विद्वत्तेची आणि कवित्वाची परंपरा आधुनिक काळांतहि अखंड चालू आहे. कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, श्री. वीर वामनराव जोशी, श्री. ना. रा. बामणगांवकर असे नाटककार; तसेंच श्री. वा. सं. गडकरी, श्री. पु. य. देशपांडे, श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांसारखे कादंबरीकार; आ. रा. देशपांडे (अनिल) गु. ह. देशपांडे, ना. घ. देशपांडे यांसारखे कवी सौ. कुसुमावतीबाई देशपांडे, डॉ. मा. गो. देशमुख ह्यांसारखे समीक्षक, डॉ. य. खु. देशपांडे, कै. या. मा. काळे, प्रा. मिराशी यांसारखे इतिहासकार, कै. नीळकंठ बळवंत उर्फ बापूराव भवाळकर, कै. ह. ना. नेने, डॉ. कोलते, यांसारखे महानुभाव वाङ्मयाचे अभ्यासी; कै. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, कै. दादासाहेब खापर्डे, डॉ. भाऊजी दप्तरी, डॉ. मा. श्री. अणे, श्री. ग. त्र्यं. देशपांडे यांसारखे विद्वान् आपल्या विदर्भांतच झाले व आहेत. भाऊजी देशमुख क्षितिजावर उगवत असून भाषालेखनाला ते एक अपूर्व वळण लावीत आहेत.

ही वाङ्मयपरंपरा पुढे चालविली पाहिजे व ती हल्लीच्या पिढीवर फार मोठी जबाबदारी आहे. ह्यानंतर वाङ्मयनिर्मिति डोळसपणेंच झाली पाहिजे. डोळसपणें म्हणजे आपल्या परंपरेला व संस्कृतीला धरून, पाश्चात्यांचें अनुकरण न करतां व्हावयास पाहिजे. असें होईल तरच वेदकालापासून चालत आलेली, विदर्भाची सरस्वती-सेवा अखंडित ठेवण्याची पुण्याई आप-ल्याला संपादन करतां येईल. अभिजात वाङ्मयासंबंधी माझी कल्पना मी परवां जी 'शासन साहित्य परिषदे' पुढे चार व्याख्यानें दिलीं, त्यांत बोलून दाखविलीच आहे. स्थलाच्या आणि काळाच्या संकोचामुळे त्या व्याख्यानांत जे विचार मला ग्रथित करतां आले नाहीत, त्यांपैकी कांही मी आज आपणांस बोलून दाखविणार आहें.

विदर्भाची मूळची व्याप्ति विंध्याद्रीपासून व नर्मदेपासून नाशकापर्यंत व दक्षिणेस मराठवाडयापर्यंत होती, असें म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहे. 'वऱ्हाड' या शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्ति सांगतात. परंतु वर्धेने या प्रदेशाचे दोन भाग पडतात म्हणून याला "वर्धार्ध" म्हणूं लागले. व या 'वर्धार्ध' शब्दाचाच पुढे 'वऱ्हाड' असा अपभ्रंश झाला. 'विदर्भ साहित्य संघ' स्थापन करतांना माझे बंधु कविभूषण अण्णासाहेब खापर्डे यांनी जें भाषण केलें, त्यांत विदर्भाची हीच व्याख्या घेतली होती. इतिहासांतील कागदोपत्रीं, नागपूरच्या भोसले घराण्याला वऱ्हाडचा राजा म्हणत, हें प्रसिद्धच आहे वर निर्देश केल्याप्रमाणे नर्मदेपासून गोदावरीपर्यंत आणि गोदावरीपासून मराठवाडयापर्यंत सगळा प्रांत 'विदर्भ' या नांवाने प्रसिद्ध होता व एकभाषी हिंदुस्थानांतला हा एकच प्रांत माहीत असल्यामुळे या प्रांताला महाराष्ट्र असें नांव पडलें असावें व तेंच पुढे चालू राहिलें असा माझा अंदाज आहे. हा प्रश्न संशोधनार्ह आहे. व आपण त्यासंबंधाने विचार करावा अशी माझी आपणाला विनंती आहे. या दृष्टीने पाहिलें असतां मुंबई, गोवा, मराठवाडा, दक्षिण महाराष्ट्र व विदर्भ व हल्ली मध्यप्रांतांत असलेले मराठी भाषा बोलली जाणारे चार जिल्हे असे मिळून एकभाषी संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रांत होतो.

'महाराष्ट्री' ही एक प्राकृत भाषा मानली जाते; परंतु ही भाषा उत्पन्न होण्यापूर्वी कांही शतकें 'महाराष्ट्र' हें नांव वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांकरिता मिळालें असावें. मराठी ही भाषा विदर्भातच उत्पन्न झाली, असेंहि म्हणण्यास जागा आहे. बदामी येथे एका देवळाच्या उत्खनना-मध्ये इ. स. ६८३ सालचा शिलालेख सापडला आहे. या लेखामध्ये 'चामुंडरायें करवियलें' असा मराठी शब्दांत उल्लेख आहे. चामुंडरायाने या देवळाचा जीर्णोद्धार करविला असला पाहिजे, असें या लेखावरून दिसतें. हाल यांनी जो 'सप्तशती' ग्रंथ लिहिला, त्यांत अगदी प्रथम मराठीचा निर्देश आहे. यापूर्वी कोठे मराठीचा निर्देश असल्याचें माझ्या दृष्टीस आलेलें नाही. कुवलयमाला ग्रंथकर्त्यांनी महाराष्ट्रीयांचें वर्णन केलें आहे. तो म्हणतो, हे महाराष्ट्रीय लोक फार स्वाभिमानी, अंगाने दणकट व वर्णाने श्यामल असे आहेत आणि त्यांच्या भाषेंतले नमुनेवाईक शब्द म्हणून त्याने दिल्हले, गहिल्ले असे दोन शब्दहि दिले आहेत. व्यंकटाध्वरींनी आपल्या काव्यांत महाराष्ट्रीयांचा उल्लेख केला आहे, परंतु व्यंकटाध्वरी हे बरेच अलिकडचे कवि असल्यामुळे त्यांच्या उल्लेखामुळे मराठीचें प्राचीनत्व जरी सिद्ध झालें नाही तरी महाराष्ट्रीयांच्या संबंधीचा तत्कालीन आदर खासच व्यक्त होतो. कुवलयमाला ग्रंथाचा श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांनी दिल्लीस मराठी संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष या नात्याने जें भाषण केलें त्यांत केला होता.

मराठीची आजची परिस्थिति

आपल्या प्रांतीं हल्ली हिंदी व मराठी अशा दोन भाषा चालू आहेत. ह्या दोन्ही भाषांना राजभाषा म्हणून मान्यता देण्यांत आली आहे. पैकी हिंदी ही राष्ट्रभाषा गणली जाते व मराठी ही प्रादेशिक भाषा गणली जाते. वस्तुतः या दोन्ही भाषांस सरकार-दरबारीं सारखाच मान

अनुक्रमणिका

असावयास पाहिजे. परंतु ज्या विधेयकाने या दोन भाषा राजभाषा म्हणून मान्य केल्या त्या विधेयकासंबंधी आक्षेप आहेत आणि त्या विधेयकांत हिंदीविषयी पक्षपात झाला आहे, असा त्या विधेयकासंबंधी आरोप आहे. ह्या संबंधी १९५९ सालीं श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत उल्लेख केला आहे.

मराठी भाषी प्रांत दुसऱ्या अनेक भोवतालच्या प्रांतास लागून असल्यामुळे सरहद्दीवर अनेक इतर भाषांचें मराठीवर आक्रमण झालें आहे व त्यांतील शब्द रूढ भाषेंत हळूहळू येत आहेत. भाषा-शुद्धीच्या दृष्टीने इतर भाषांचें मराठीवर आक्रमण न होणें इष्ट आहे, हें खरें. तथापि एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत हें आक्रमण अपरिहार्य असतें, असें मला वाटतें. माझ्या एका मित्राने कानडी भाषेंतील शब्द आपल्या भाषेंत किती आले आहेत, याची सविस्तर यादी दिली आहे. ही १६ शब्दांची आहे. कुटणें, कोयता, अडकित्ता, कोलित, घाणा, तळणें वगैरे अगदी प्रचारांत असलेले शब्द कानडींतून आलेले आहेत, असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्याचप्रमाणे उडिया भाषेंतून आलेले शब्द दाखवितां येतील. पडदा, प्याला, मुर्दा, हे शब्द पारशी आहेत. पर्शियन भाषेंतील शब्द आपल्या मराठी भाषेमध्ये पुष्कळच आहेत, हें भाषाकोविदांना माहीत आहेच. हमाल हा शब्द आपण बिनदिक्कत वापरतों पण हे दोन्ही शब्द पारशी आहेत. 'बंदूक', 'संदूक', 'तबला' हे शब्दहि पारशी आहेत. हे इतके मराठींत दुसरीकडून आलेले व आत्मसात् झालेले शब्द अजिबात कसे काढून टाकावयाचे हा मोठा नाजुक प्रश्न आहे. कारण 'अजिबात' आणि 'नाजुक' हे दोन्ही शब्द पर्शियन आहेत. तेव्हा हा प्रश्न दिसतो तितका सोपा नाही असें मला वाटतें. आपल्या साहित्य संघाने ह्यासंबंधी प्रयत्नत: कांही निर्णय घेणें अनाठायीं होणार नाही, असें मला वाटतें. खुद्द विदर्भ साहित्य संघाच्या व्यवस्थेंतहि कांही सूचना करणें आवश्यक आहे असें मला वाटतें. परंतु या प्रसंगीं व या स्थळीं त्याचा ऊहापोह करणें मला प्रस्तुत वाटत नाही.

साहित्याचें शुद्धीकरण

पूर्वपरंपरागत चालत आलेल्या इतिहासाच्या दृष्टीने, संस्कृतीच्या दृष्टीने, साहित्यांतील शुद्धता राखण्याच्या दृष्टीने, हल्लीच्या पिढींतील साहित्यिकांवर व विशेषत: आपल्या विदर्भ साहित्य संघावर फार मोठी जबाबदारी आहे, असें मला वाटतें. साहित्याच्या शुद्धीकरणाच्या दृष्टीने यानंतर कसून यत्न न झाल्यास समाजाच्या व राष्ट्राच्या उत्कर्षास हानि पोचण्याचा संभव आहे. प्रा. भवानीशंकर श्रीधर पंडित ह्यांच्या अध्यक्षीय भाषणांतील मी एक लहानसा उतारा देतों, यावरूनहि माझ्या म्हणण्याचें समर्थनच होत असल्याचें आपल्या लक्षांत येईल. हा उतारा येणेंप्रमाणे—

"या कादंबऱ्यांचा मुख्य विषय स्त्रीपुरुषप्रेम हाच असतो. त्यांतहि ज्यामुळे लिप्सा व जुगुप्सा उत्पन्न होईल अशा मानवी मनांतील पाशवी, हिडीस, ओंगळ अंगांचेंच बीभत्स चित्रण असतें. कांही नियतकालिकें तर केवळ वाचकांच्या लंपट वृत्तीस जागत

करण्यासाठीच अवतीर्ण झालीं आहेत. त्यांनी वेळचारींच स्वत:ची जबाबदारी ओळखणें आवश्यक आहे; किंवा वाचकांनी तरी त्यांना पायबंद घातला पाहिजे. "

मध्यभारत साहित्य संमेलनाच्या सातव्या अधिवेशनप्रसंगीं अध्यक्ष या नात्याने प्रो. ना. सी. फडके यांनी जें भाषण केलें त्याची एक छापील प्रत माझ्याजवळ आहे. ती मी लक्षपूर्वक वाचली. या भाषणाचा मी उल्लेख करतों, कारण त्यांतील पुष्कळशीं सारभूत असलेलीं विधानें मला आक्षेपार्ह वाटतात. कांही दिवसांपूर्वी शासन साहित्य समितीच्या विद्यमाने मी जीं व्याख्यानें दिलीं त्यांत स्थल व काल या दोहोंच्या संकोचामुळे जे विचार सूत्ररूपाने सांगावे लागले त्यांपैकी कांही थोडे अधिक विस्तृत रूपाने सांगणें अवश्य आहे, असें मला प्रा. फडके यांचें हें भाषण वाचल्यावर वाटलें. त्यांच्याशीं माझा मतभेद असला तरी तो व्यक्त करतांना त्यांचा 'साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याचा' माझा मुळीच 'उद्देश' नाही. त्यांचा मोठेपणा हिरावून घेण्याचें मला प्रयोजनहि नाही. तथापि हें सांगण्याचें कारण असें की त्यांच्या मताहून ज्यांचीं मतें भिन्न आहेत ते 'व्यवस्थित, तर्कशुद्ध, नि:पक्षपाती विचार' करणारे नाहीत असें त्यांचें मत दिसतें व त्यांच्याहून भिन्न मताचे अभिमानी आपलीं मतें त्यांचा अपकर्ष करण्याकरितां व्यक्त करतात अशी त्यांची समजूत दिसते. म्हणून माझा त्यांचा मतभेद असला तरी तो व्यक्त करतांना त्यांचा त्यांनी स्वत:चा ठरवून ठेवलेला 'साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याचा' उद्देश नाही हें स्पष्टतया सांगणें भाग पडलें. माझे विचार 'व्यवस्थित, तर्कशुद्ध, नि:पक्षपाती' आहेत की नाहीत हें ठरविणें आपलें सूज्ञांचें काम आहे, इतरांचें नाही.

प्रा. फडके यांच्या छापील १३॥ पानांपैकी ९॥ पानें पुस्तकें कशीं खपवावीं या गहन विषयाला वाहिलीं आहेत. उरलेल्या ४ पानांत हा पुढे थोडक्यांत सांगितलेला 'साहित्याची गुणवत्ता' प्रतिपादणारा 'वेदान्त' आहे! या चार पानांपैकी पुष्कळ भाग पुनरुक्तींत खर्च झाला आहे.

हा 'वेदांत' असा:—

"अनुभवाचा आविष्कार व हर्ष-खेदाची निर्मिति हीच साहित्याची मूळ प्रतिज्ञा.... हेंच साहित्याचं खरं प्रयोजन....धर्म, नीति, सदाचार इत्यादि कल्पना स्थिर व स्वयंभू नाहीत व त्यामुळे या गोष्टी कलेची किंवा साहित्याची कसोटी होऊं शकत नाहीत.... 'चांगलेपणा' या शब्दाच्या अर्थाशीं नीतीचा कांही संबंध नाही. लेखक कशाबद्दल लिहितो हा प्रश्न अगदी गौण ठरतो. भावनेची उत्कटता हाच त्याचा 'चांगलेपणा!' हीच त्याची नीतिमत्ता!"

याप्रमाणें साहित्याची कसोटी "स्वतंत्र व स्वयंसिद्ध आहे." "कलेकरता कला" या सूत्राचा अर्थ असा आहे.

"वेदांत" शब्द कां घेतला? ज्याला निश्चित पारिभाषिक अर्थ आहे असा शब्द तदितर संबंधांत वापरला तर नसता घोटाळा उत्पन्न होतो.

या वेदांतावर भाष्य करण्यापूर्वी एक गोष्ट नमूद करणें इष्ट वाटतें, ती अशी की पुढे व्यक्त केलेल्या मतभेदाचा उगम जीवनाकडे पाहण्याच्या भिन्न दृष्टींत आहे असें दिसतें. मला वाटतें प्रा. फडके यांची देहात्मवाद्याची भोगैक दृष्टि आहे. माझ्या असें कानीं आलें की प्रोफेसर साहेब 'नास्तिक' म्हणजे निरीश्वरवादी आहेत. आपण भोगवादी असल्याचें त्यांनी जाहीर घोषणा करून सांगितलें आहे. पण ह्या दोन्ही गोष्टी जमेस धरूनहि त्यांचा वेदांतग्रंथ चांगलासा लागत नाही. मी स्वत: अध्यात्मभक्त उत्क्रांतिवादी असून अद्वैतमतानुयायी आहे.

प्रा. फडके यांनी प्रतिपादिलेला 'वेदांत' मला साहित्याला अपकर्षक आणि समाजाला अपायकारक वाटतो. म्हणून माझें म्हणणें आपणापुढे न मांडणें मी कर्तव्यच्युति समजतों.

कलेकरता कला लिहावी. कादंबऱ्यांतील लिखाणाचा समाजावर परिणाम होत नाही. हरि नारायण आपटे यांच्या कादंबरीमुळे विधवावपन थांबलें नाही, असें प्रा. फडके यांनी उमरावती येथे प्रतिपादन केलें. प्रस्तुत व्याख्यानांत प्रोफेसर साहेब असें म्हणतात की लेखकाच्या मनावर होणाऱ्या 'संस्कारा'चा त्याने 'परिणामकारक आविष्कार' केला पाहिजे. अर्थात ह्या परिणाम वाचकाच्या मनावर व्हायचा असला पाहिजे आणि हें जर खरें तर कादंबऱ्यांतील लिखाणाचा परिणाम समाजावर होत नाही म्हणणें 'वदतो व्याघात' आहे.

कोणताहि 'अनुभवजन्य' संस्कार उत्कटतेने अनुभवणें व तो परिणामकारक पद्धतीने आविष्कृत करणें म्हणजे उत्कृष्ट कलानिर्मिति होय, असें प्रो. फडके म्हणतात. भावनेच्या किंवा आविष्कृतीच्या उत्कटतेपलिकडे पहाण्याचें कारण नाही. 'ह्याच त्याचा चांगलेपणा, हीच त्याची नीतिमत्ता.' नीति-अनीतीचा या ठिकाणीं विचार नुसता गौणच नव्हे तर असंबद्ध आहे, असें त्यांचें म्हणणें दिसतें. आता प्रश्न असा की, त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणे या नानाविध जगांत जर 'सद्‌गुणांचा विलास' व 'दुर्गणांचें दर्शन घडत आहे' तर हे सद्‌गुण व दुर्गुण सद्भावनांचे व असद्भावनांचे आविष्कार असले पाहिजेत आणि हें जर खरें तर असद्‌गुणांचा म्हणजे दुर्गणांचा उत्कट अनुभव व त्याचा परिणामकारक आविष्कार उत्कृष्ट कला ठरेल. आणि या उत्कृष्ट कलेचा परिणाम समाजावर अनिष्टच होईल. इष्ट होणें शक्य नाही. अनिष्ट परिणाम करणारी एक उत्कृष्ट कला आहे असें प्रोफेसरसाहेबांस जगास सांगावयाचें आहे काय ? सद्‌भावनांच्या आणि असद्‌भावनांच्या उत्कटतेंतून होणाऱ्या आविष्काराने उत्तम सत्कला व उत्तम असत्कला अशा दोन कला निर्माण होतात काय ? कलेला 'असत्' विशेषण लावलेलें कधी ऐकिवांत नाही. कला 'असत्' असूं शकते असें म्हणणें कलेला कलंक लावणें आहे. तिचें पावित्र्य घालविणें आहे. म्हणून भावनांच्या व अनुभवांच्या नैतिक मूल्यांकडे कलाकाराने लक्ष देणें इष्टच नव्हे तर अपरिहार्य आहे. मी हें सांगत आहे तें कुणाचा साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याकरतां नाही.

प्राध्यापक म्हणतात, वस्तऱ्याचा चांगुलपणा जसा त्याच्या धारेंत व उत्तम हजामत करण्यांत आहे त्याच्या [illegible] नाही त्याप्रमाणे [illegible]।

अनुक्रमणिका

रांत आहे. नीतीच्या सोनेरी मुठींत नाही. एकतर निर्जिवाची उपमा सजीवास अशा प्रसंगीं अप्रयोजक आहे. दुसरें असें, वस्तऱ्याची धार आणि भावनेची उत्कटता ह्यांचें उपमेपुरतें साधर्म्य मानलें तरी वस्तरा किंवा चाकू मारेकऱ्याच्या, कसाबाच्या हातीं आहे की सर्जनच्या हातीं आहे हें पाहाणें निस्संशय अवश्य आहे. मारेकरी प्राण घेईल, सर्जन प्राण वाचवील. म्हणून साहित्यिकाच्या अनुभवास येणाऱ्या भावना व अनुभव शिव आहेत की अशिव आहेत हें नीतिमूल्यानुरूप ठरविलेंच पाहिजे. नुसत्या उत्कटतेने, नुसत्या धारेच्या तिखटपणावरून ठरविलेलें मोल खोटें ठरेल. उत्तम वस्तरा केस न कापतां गळा कापील. नुसती नाममात्र कला वांझ आहे. तिची प्रेरक शक्ति सद्‌भावना नसेल तर ती घातक ठरेल. मी जे हें सांगत आहे तें कुणाचा साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याकरता नाही.

प्राध्यापक म्हणतात, "लेखक कशाबद्दल लिहितो हा प्रश्न अगदी गौण ठरतो. ज्यांत त्याचें **चित्त रमेल** त्याबद्दल तो लिहील. नव्हे, त्याबद्दलच त्याने लिहावें!" हें विधान उद्‌बोधक आहे. लेखकाचें चित्त बायकांत रमलें तर? बायकांबद्दल त्याने उत्कटतेने लिहावें. "नव्हे, त्याबद्दलच त्याने लिहावें"! बायका केवळ 'भोग्य' वस्तु कशा आहेत, अनवश्यकांचा कसा घात करावा, आवडत्या कशा शोधाव्या, कशा वश करून घ्याव्या, प्रसंगविशेषीं जबरी कशी करावी, गुप्तता कशी राखावी, संभाविती कशी मिरवावी वगैरेचा उत्कटतेने 'आविष्कार' करावा. कारण "कलेसाठी कला." "नीति, सदाचार इत्यादि कल्पना कलेची किंवा साहित्याची कसोटी होऊं शकत नाहीत." बंधुभगिनींनो आपणांला हें पटेल असें मला वाटत नाही. मला पटत नाही. मला यांत समाजाचा अधःपात दिसतो. आणि मी जें हें सांगतो तें कुणाचा साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याकरता नाही.

प्रोफेसरसाहेब आपल्या या विधानांच्या समर्थनार्थ असें म्हणतात की "'नैतिक मूल्याची वाढ' या शब्दांना वाटतो तितका अढळ स्वरूपाचा अर्थ नाही. कोणत्याहि देशाच्या कोणत्याहि समाजांत नैतिक मूल्यें कधीहि स्थिर राहिलेलीं नाहीत." मी असें विचारतों की एखाद्या विशिष्ट बाबीचें नैतिक मूल्य स्थिर राहिलें नाही आणि वारंवार कालदेशानुसार म्हणजेच परिस्थितीप्रमाणे बदलत गेलें म्हणजे त्याचें नैतिक मूल्य नाहीसें होतें काय? नाही. त्या बाबीचें नैतिक मूल्य कमीअधिक ठरो, पण त्याची नीतिमत्ता त्या कमीअधिक प्रमाणामुळे समूळ नाहीशी होत नाही. उदाहरणार्थ, खरें बोलणेंच घ्या. खरें बोलणें ह्या गोष्टीला एक नीतिमूल्य आहे. पण प्रसंगाने तें बदलतें किंवा शून्यवत् होतें व खोटें बोलणें विहित ठरतें. कोणाचे प्राण वाचवितांना, प्रेमसंबंध जोडतांना, 'आततायी'पासून रक्षण करतांना, खोटें बोलणें विहित ठरेल. ग्रीन म्हणतो, रास्त नफ्याकरता व्यापाऱ्याने खोटें बोलण्यास हरकत नाही. प्रत्यक्ष भगवंताने धर्मराजाकडून 'नरो वा कुंजरो वा' असें बोलविलें, हें खरें. पण ह्या अपवादांमुळे खरें बोलावें या नियमाला हरताळ फासल्या जावून त्याचें सर्वदाचें नीतिमूल्य नष्ट होतें काय? नाही. अपवादांनी नियम सिद्ध होतो, दृढ होतो. नाहीसा होत नाही. बाजारांत एकाच वस्तूचा भाव परिस्थितीप्रमाणे कमीअधिक होतो. चांदीचा भाव कमीअधिक होतो म्हणून तिची

किंमतच नाहीशी होत नाही. तसेंच नीतीचें आहे. एखाद्या घटनेचें अथवा गोष्टीचें नीतिमूल्य अथवा स्वरूप देशकालाने बदललें म्हणून नीतीच्या सदरांतून तिची गणना काढूनच टाकणें न्याय्य नाही. कांही देशांत नाक चापट असणें सुंदर समजतात, तर कांही देशांत तें धरधरीत असण्यांत सौन्दर्य मानतात. म्हणून सौन्दर्याच्या गणनेंत नाकाला स्थानच नाही असें कसें म्हणतां येईल. मनुष्याचें जीवन आणि विश्वाची रहाटी यांचें नातें जुळवितांना तो समन्वय शक्य करणारे कांही अबाधित चिरस्थायी नियम आहेत. ते 'नीति', 'धर्म', 'सदाचार' या नांवांनी संबोधिले जातात. त्यांचा व जीवनाचा संबंध तोडणें विघातक आहे व उत्कट भावनांचा परिणामकारक आविष्कार करणाऱ्या साहित्यिकावर ह्या नीतिमूल्यांकडे अटळ लक्ष ठेवण्याची फार मोठी जबाबदारी आहे. ती टाळणें म्हणजे कर्तव्यच्युति आहे. त्यांत समाजाचा निःसंशय घात आहे. 'कलेसाठी कला' हा प्रचार खोटा व घातुक आहे. कलेसाठी कला नाही. जीवनासाठी कला आहे. कला जीवन उन्नत करण्यासाठी आहे. लेखक कशाबद्दल लिहितो, हाच खरा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. 'कसें' लिहितो, तें लेखन तंत्रदृष्टीने निर्दोष आहे की नाही हा प्रश्न गौण आहे. इमारतीकरिता इमारत कधी कोणी पाहिली आहे काय ? इमारत त्यांत रहाणाऱ्यांकरता. स्थापत्यांच्या नियमांप्रमाणे इमारत निर्दोष असून जर तींत रहाणाऱ्याच्या ती गैरसोयीची असेल तर ती इमारत निरुपयोगी म्हणावी. स्थापत्यनियम राहणाऱ्याच्या सोईसाठी वापरले गेले पाहिजेत. सोय मुख्य. नियम गौण. मी हें सांगत आहे तें कुणाचा साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्याकरता नाही.

मी कोणत्या दृष्टीने या प्रश्नांचा विचार करतों तेंहि येथे सांगणें प्रस्तुतच आहे.

धर्म, तत्त्वज्ञान आणि भौतिक शास्त्रें असें सांगतात, शिकवितात की ज्या जगांत आपण जगतों तें जग सारखें प्रतिक्षणीं बदलत आहे. असें असूनहि या सतत चाललेल्या बदलांतून त्याचें 'स्वत्व' कायम आहे. हा बदल विकासमय आहे. आणि त्याला ते Evolution उत्क्रांती असें नांव देतात. ही उत्क्रांति द्विधा आहे—चैतन्याची व जडाची. चैतन्य जडांतून व्यक्त होत होत उत्क्रांत होतें आणि या चैतन्याच्या उत्क्रांतीला अनुकूल असें जड सारखें निरनिराळें स्वरूप धारण करतें. जें जडांतून व्यक्त होत नाही असें चैतन्य नाही. जें चैतन्यगर्भ नाही असें जड नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये या जडास क्षेत्र व चैतन्यास क्षेत्रज्ञ म्हटलें आहे. 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम' असें १३–२ मध्ये सांगून 'यावत् संजायते किंचित् सत्वं स्थावरजंगमम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ' असें १३–२६ मध्ये सांगितलें आहे. जड आणि चेतन आपण ज्यांना म्हणतों तीं दोन्ही ईश्वराचीं प्रकट रूपें आहेत—तीं एकमेकाच्या साह्याने उत्क्रांत होत होत शेवटीं परमेश्वररूप होतात व परमेश्वरांत लीन होतात. विश्वामध्ये मनुष्य विश्वाबरोबर उत्क्रांत होत आहे आणि त्याच्या उत्क्रांतीच्या साधनांपैकी वाङ्मय हें एक साधन आहे.

विज्ञान, सौंदर्यभावना ज्या ललित साहित्यांतून विशेषत: व्यक्त होतात–हें सर्व जीवनाशीं संबद्ध आहेत. जीवननिरपेक्ष नाहीत. धर्म हें जीवनाचें रहस्य आहे. तत्त्वज्ञान ही जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि आहे. विज्ञान (Science) हें जीवनांतलें कुतूहल व जिज्ञासा आहे. सौंदर्य ही जीवनांतली नवलाई आहे. सौंदर्य हें इहलोकीं व्यक्त होणारा देवाचा प्रत्यक्ष आनंद आहे. कविप्रवर रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात, फूल हा देवाचें सौंदर्य जाहीर करणारा दूत आहे. हें सौंदर्य नाना भावांनी व्यक्त करून ईश्वर त्या रूपानें जगाच्या समोर आणणें कलेचें कार्य आहे. मग ती कला चित्रमयी असो, स्वरमयी असो वा वाङ्मयस्वरूपी असो. व्यक्त सृष्टीचें नानात्वांतून व्यक्त होणारें एकप्राणित्व, मनुष्यजीवन आणि निसर्ग यांचा ऋणानुबंध व सहसंगति, उत्क्रमणाच्या पंथावरची व्यक्तापलीकडची पायरी या कलांच्या खिडक्यांतून पाहतां, अनुभवतां आली पाहिजे. कला स्वकार्यक्षम व्हाव्या म्हणून त्या त्या कलेचें तंत्र निर्माण झालें. पण तंत्र म्हणजे कला नाही. तंत्र सदोष असूनहि कला उच्च कोटीची असूं शकेल. बिनचूक तंत्रांत हीन कला असूं शकेल. ती जीवनानुकूल नाही. ललित वाङ्मय-कलेचा भावना हा प्राण आहे. तंत्राच्या विणेंत गुंफलेले शब्द हा देह आहे. प्राण जर असत् असेल, दूषित असेल, क्षयी असेल तर भरजरी पोषाख ही त्याची विडंबना आहे. प्राणदाता सूर्यप्रकाश व जीवनानुकूल वारा घरांत येऊं देणें हें खिडकीचें प्रयोजन आहे. तिचा आकार व तिच्या भोवतालची वेलबुट्टी यांना महत्त्वाच्या दृष्टीनें दुय्यम स्थान आहे. तंत्रज्ञाच्या मतें ओबडधोबड खिडकी जर सूर्यप्रकाश व हवा घरांत घेईल तर ती हवी आहे. तंत्रदृष्टया सुप्रमाण व वेलबुट्टीदार बंद किंवा अपारदर्शक खिडकी निरुपयोगी आहे. ललित वाङ्मयानें जे अनुभव उत्कटतेनें व्यक्त करायचे ते अनुभव जीवनानुकूल व जीवनापलीकडे कांही ‘बुद्धिग्राह्यं अतींद्रियम्’ असलेल्याचा अंगुलीनिर्देश करीत असेल तरच ती कला; अन्यथा नुसता तंत्राचा सांगाडा गतप्राण शवासारखा त्याज्य आहे. वुल्यम ब्लेक म्हणतो, कला ही दिक् व काल यांच्या बंधनापलीकडे आहे. जी ह्या बंधनांच्या पलीकडे डोकावून पाहात नाही ती उत्कृष्ट कला नाही. याप्रकारें पलीकडे डोकावून पाहण्याला विश्वाशीं समरससात्म्य व्हावें लागतें व तें नीतिपालनांतच सापडतें. इतरत्र नाही.

> “ To see a world in a grain of sand
> And a Heaven in a wild flower
> Hold infinity in the palm of your hand
> And Eternity in an hour. ”

देहात्मवादाच्या आणि भोगवृत्तीच्या पलीकडची ही गोष्ट आहे. असो.

मी माझी कल्पना मला शक्य झालें तितक्या थोडया शब्दांत सांगण्याचा हा जो यत्न केला आहे तो ‘कुणाचा तरी साहित्यिक मोठेपणा हिरावून घेण्या’करता नाही हें एकदा पुन्हा सांगतों. जगांत इतकी असूया किंवा मत्सर आहे असें कुणास कां वाटावें कोण जाणे !

मतभेदाच्या मऊ माऱ्याने फुटणारा मोठेपणा बराच ठिसूळ असला पाहिजे व तो हिरावला जाणाच्या भीतीमागे या ठिसूळपणाची जाणीव असावी.

समारोप

आता विदर्भांतील तरुण लेखकांचा गौरव करणें मी माझें कर्तव्य समजतों. मागील पिढीतील सुप्रसिद्ध साहित्यकारांचें उदाहरण डोळ्यासमोर ठेवून विदर्भांतील तरुण लेखक मराठी वाङ्मयांत मोठी मोलाची भर घालीत आहेत. प्रख्यात कथालेखक श्री. पु. भा. भावे, वामन चोरघडे, शांताराम व माझ्या भगिनी सौ. इंदु...नी शेवडे या वैदर्भी लेखकांची कामगिरी आपल्या डोळ्यासमोर आहेच. शरच्चंद्र मुक्तिबोध, भ. श्री. पंडीत, द. चिं. सोमण, कविभूषण ब. ग. खापर्डे यांसारखे नामवंत कवि, प्रा. अ. ना. देशपांडे, पां. व. गाडगीळ यांसारखे व्यासंगी टीकाकार, नाना जोग यांसारखे नाटककार, लोकवाङ्मयाचें संशोधन व संकलन करणारे श्री. ना. रा. शेंडे, वि. वा. जोशी, लघुनिबंधकार गो. रा. दोडके, व. शा. वरखेडकर, केशव केळकर इत्यादि ललित-लेखक ही सर्व साहित्यिक मंडळी तुम्हां सर्वांच्या परिचयाची आहे. आज विदर्भांत अनेक तरुण कवि, कथाकार, निबंधकार व पत्रकार पुढे येत आहेत. या तरुण साहित्यिकांचें लेखन कौतुकास्पद आहे.

माझी आपणास अशी शेवटची विनंती आहे की, ह्या सरस्वतीच्या उज्ज्वल मंदिराला जेणें-करून राजकारणाचें काजळ शिवणार नाही अशी आपण सर्वत्रांनी डोळ्यांत तेल घालून काळजी घ्यावी. राजकारणाचे बरेवाईट डावपेच खेळायला हें विस्तृत जग खुलें आहे. या पवित्र सरस्वतीच्या मंदिरांत त्यांचा प्रवेश नसावा. सरस्वतीचें मंदिर जेणेंकरून निर्लेप, कांतिमान् आणि विभूषित राहील असेच आपण सर्वांनी झटून प्रयत्न केले पाहिजेत. दुर्दैवाने याकडे जावी तितकी दृष्टि गेलेली दिसत नाही, असें मानण्यास सबळ कारण आहे, असें दिसतें. आपल्या विदर्भ साहित्यसंघाला, त्याच्या संघटनेला, त्याच्या वाढीला आणि साहित्याच्या शुद्धीला माझ्या अल्पबुद्धीप्रमाणे जितकी मदत करणें, वस्तुस्थितीला अनुसरून शक्य असेल तितकी आयुष्याच्या संध्याकाळीं करावी, अशी मनापासून इच्छा आहे. परमेश्वर सेवा घेईल ती खरी !

जय-भारत !

अनुक्रमणिका

मुद्रक : पां. ना. बनहट्टी,
व्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर १

"युगवाणी" (Yugwani) Regd. No. N 945

विदर्भ साहित्य संघाचे उद्देश आणि गरजा

१. विदर्भ साहित्य मंदिराची इमारत पूर्ण करणें व नाट्यगृह बांधणें.

२. वि सा. संघाच्या परीक्षांना व्यापक आणि सर्वोपयोगी स्वरूप देणें.

३. वि. सा. सं. चें मुखपत्र युगवाणी आर्थिक दृष्टीनें स्वावलंबी करून उत्तरोत्तर त्याचें स्वरूप सर्वांगीण करणें.

४. वि. सा. सं. च्या वतीने दुर्मिळ ऐतिहासिक, शैक्षणिक व वाङ्मयीन ग्रंथांचें प्रकाशन

५. मराठी भाषेच्या हिताचें प्रातिनिधिक स्वरूपाचें कार्य करणें.

मराठी–प्रेमी जनतेनें तनमनधनानें विदर्भ साहित्य संघाला मदत करावी अशी नम्र विनंती आहे.

'युगवाणी' सदस्यांना विनामूल्य. * सभासदत्वाचें वार्षिक शुल्क फक्त तीन रुपये

हें मासिक श्री. पुरुषोत्तम दिवाकर ढवळे उपाध्यक्ष, वि. सा. संघ यांनी नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर येथे मुद्रित करून संघ–कार्यालय, उत्तर अंबाझरी रस्ता, सीताबर्डी, नागपूर १ येथे प्रकाशित केलें.

अनुक्रमणिका